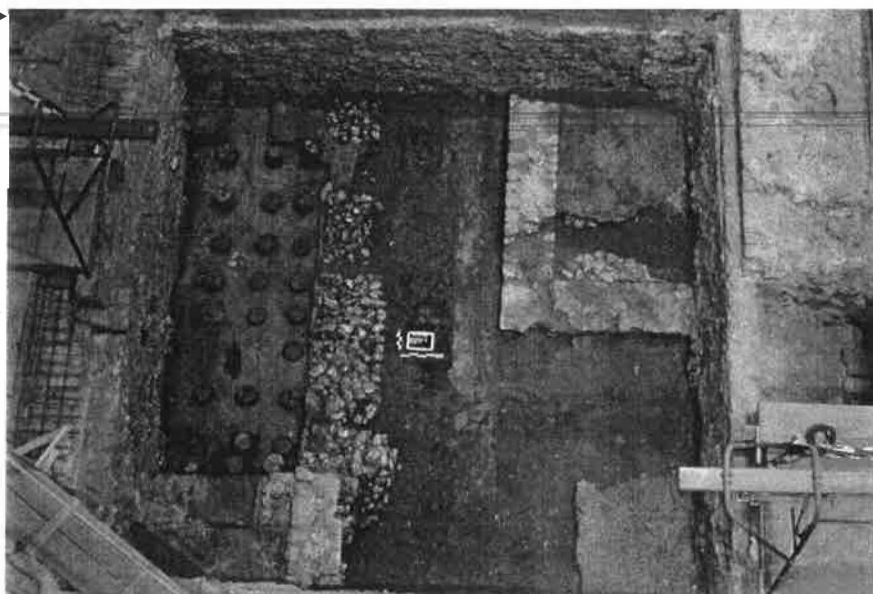

*Annick Arts, Vanessa Vander Ginst,
Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier*

HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE O.L.V.-BASILIEK VAN TONGEREN. DE ROMEINSE EN VROEGMIDDELEEUEWSE PERIODE

Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
badgebouw uit het
einde van de 3de
en het begin van
de 4de eeuw

De binnenrestauratie met gepaard gaande noodopgraving in de sinds 1936 als monument beschermde O.L.V.-Basiliek in Tongeren is afgerond. Deze gefaseerde opgraving - die in 1999 startte en met een onderbreking tot het voorjaar van 2008 liep - werd voorafgaand aan de aanleg van een vloerverwarming en een museumkelder uitgevoerd en resulteerde in de volledige onderkeldering van de basiliek tot op een diepte van 3 m onder het vloerniveau. Het opgegraven bodemarchief leverde informatie over 20 eeuwen schijnbaar onafgebroken occupatie op de site. In dit artikel worden enkele voorlopige resultaten be-

licht: de overgang van de Romeinse naar de vroegmiddeleeuwse periode, een periode in onze geschiedenis waarover algemeen zeer weinig gekend is (1).

EEN UITZONDERLIJK BODEM- ARCHIEF

De Onze-Lieve-Vrouwe Basiliek van Tongeren is niet alleen bovengronds één van de belangrijkste monumenten van ons land. Ondergronds herbergt ze ook nog eens een uitzonderlijk rijk en complex bodemarchief (2). Toen meer dan tien jaar geleden het besluit werd genomen om in het kader van de binnenrestauratie van de kerk, een vloerverwar-

ming en een museumkelder aan te leggen, drong zich dan ook de noodzaak op om dit bodemarchief integraal op te graven, voor zover het door de bouwwerkzaamheden vernield zou worden. Nu - zowat een decennium na de eerste proefopgravingen - is het archeologisch veldwerk voltooid.

Het heeft een opgravingsarchief voortgebracht, waartoe ondermeer 270 veldtekeningen op A0-formaat en 61720 fotografische opnames behoren, naast de beschrijvingen van 6094 sporen, 2775 dozen met mobiele vondsten en 3020 grondmonsters. Verder zijn 120 Romeinse en middeleeuwse architectuurfragmenten opgegraven. Tot slot werden 350 middeleeuwse en postmiddeleeuwse inhumaties geborgen. Dit archief uitwerken en publiceren, opdat het brede publiek er kennis van zou kunnen nemen en de vakwereld de informatie bij het schrijven en herschrijven van de geschiedenis zou kunnen gebruiken, is één van de grote uitdagingen waarmee de archeologische erfgoedzorg in Vlaanderen de komende jaren zal worden geconfronteerd (3).

Het toeval wil dat twee andere sites in de regio, waarvan de geschiedenis nauw met die van de O.L.V.- Basiliek van Tongeren verwant is, de Sint-Servaas Basiliek van Maastricht en haar omgeving en de Place Saint Lambert te Luik, waar eertijds de Sint-Lambertskathedraal stond, in het recente verleden gelijkaardige projecten hebben gekend. In Maastricht vond veldwerk plaats van de jaren 1950 tot het midden van de jaren 1980 (4). In Luik werden in de jaren 1980 en 1990 diverse noodopgravingen uitgevoerd (5). Voor beide vindplaatsen zijn ondertussen onderzoeksprogramma's opgestart en is de uitwerking en publicatie in uitvoering. Wanneer we erin slagen voor Tongeren een gelijkaardig project te verwezenlijken en zo in het Vlaamse deel van dit drieluik kunnen voorzien, zullen op termijn de bevindingen van de drie historische sites een unieke bijdrage leveren tot het invullen van kennishiaten of het herschrijven van delen van de gekend geachte geschiedenis van de Lage Landen.

DE VROEG-ROMEINSE TIJD

Evolutie van de bewoning

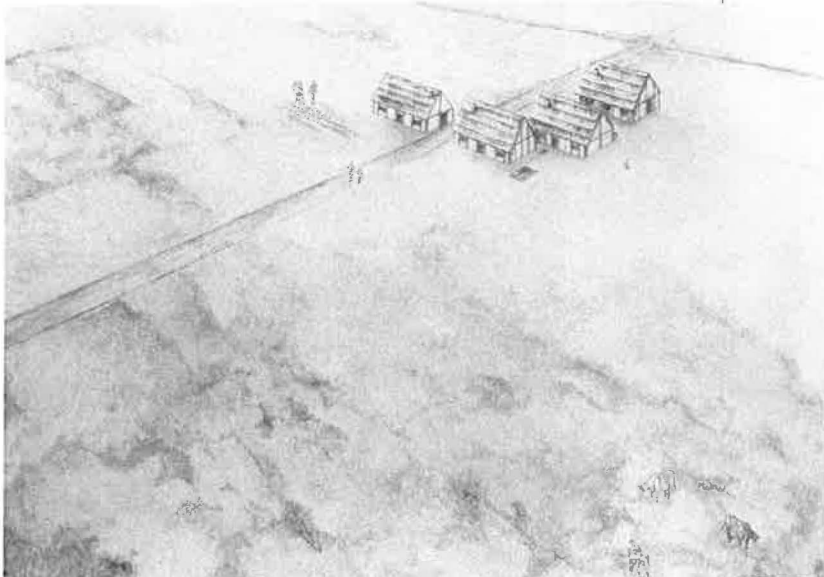
Het opgravingsterrein in de O.L.V.- Basiliek sluit aan op een sector van de Romeinse stad, waar de voorbije decennia, naar aanleiding van nieuwbouw-projecten, grote oppervlakten door middel van

noodopgravingen gedocumenteerd werden (6). De opgravingen in de basiliek reikten doorgaans niet tot de diepte waarop zich de oudste Romeinse woonniveaus bevinden. We moeten er dan ook van uitgaan dat de bewoningsgeschiedenis uit die tijd er op dezelfde wijze verlopen is als op de omliggende opgravingsterreinen (7). Dat is een verantwoorde hypothese, zolang de weinige waarnemingen die men in de huidige kerk heeft kunnen doen daar niet in tegenspraak mee zijn. Zo mogen we veronderstellen dat de oudste sporen er verband houden met de kortstondige aanwezigheid van het Romeinse

Tongeren:
Kielstraat: reconstructie van de eerste Romeinse fase
(de militaire aanwezigheid omlreeks 10 voor Christus)

T
Tongeren:
Kielstraat: reconstructie van de tweede Romeinse fase
(inheemse woonstalluizen in de eerste decennia na Christus)

Tongeren:
Kielstraat: rood en
zwart gekleurde
bandag van
69/70 na Christus

leger op de Tongerse heuvelrug omstreeks 10 voor Chr. In die tijd werd door deze organisatie het bestuurscentrum of de *civitas* hoofdplaats van de O.L.V. - Basiliek moet in die tijd op één of andere manier van dergelijke erven deel hebben uitgemaakt. Nog voor het midden van de 1ste eeuw worden overal op de omliggende terreinen de woonstalhuizen vervangen door houtlemen stadswoningen die zowel in hun plattegrond als in de gebruikte bouwtechnieken Romeins geïnspireerd zijn. Typisch Romeinse bouwtechnieken zijn het gebruik van funderingsbalken in plaats van ingegraven ruimtes met muren (mursclerens). De complexe schikking van de woonvertrekken omheen centrale binnenplaatsen.

terreinen hebben ons geleerd dat de eerste permanente bewoners zich in het begin van de 1ste eeuw na Chr. in de stad zijn komen vestigen. Dat zij zogenaamde woonstalhuizen in inheemse stijl bewoonden, toont aan dat zij uit de regio van Tongeren zelf afkomstig waren. Het woonstalhuis dat, zoals de naam het zegt, een woon- en een stalgedeelte onder één dak verenigt, is immers het traditionele woonconcept van de inheemse, voor-Romeinse bevolking van onze streken. De zone van de O.L.V. - Basiliek moet in die tijd op één of andere manier van dergelijke erven deel hebben uitgemaakt. Nog voor het midden van de 1ste eeuw worden overal op de omliggende terreinen de woonstalhuizen vervangen door houtlemen stadswoningen die zowel in hun plattegrond als in de gebruikte bouwtechnieken Romeins geïnspireerd zijn. Typisch Romeinse bouwtechnieken zijn het gebruik van funderingsbalken in plaats van ingegraven ruimtes met muren (mursclerens). De complexe schikking van de woonvertrekken omheen centrale binnenplaatsen.

Stadsbrand

In 69 of 70 na Christus, tijdens de zogenaamde opstand van de Bataven, wordt de stad door een brand verwoest. De bovenkant van de brandlaag die aan deze gebeurtenis herinnert, met daarin het puin

Tongeren:
Kielstraat: rood en
zwart gekleurde
bandag van
69/70 na Christus

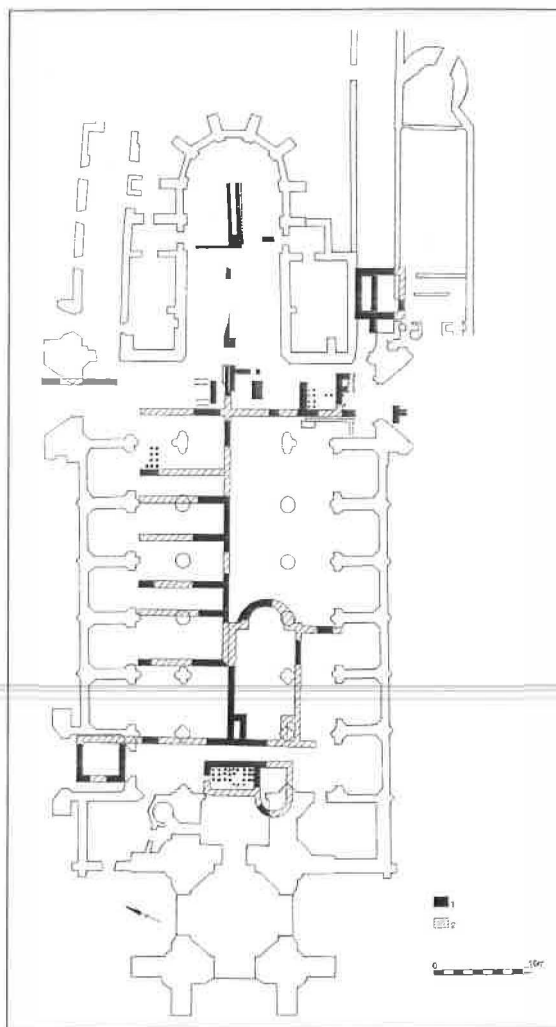

van de geromaniseerde houtlemen stadswoningen, is doorgaans het oudste niveau dat tijdens de opgravingen in de huidige kerk bereikt wordt. Slechts één enkele maal - tijdens fase 1 van de werken - konden oudere sporen onderzocht worden.

De brand van 69 of 70 na Christus veroorzaakte ingrijpende veranderingen in de stadsontwikkeling van Romeins Tongeren en het is pas van de daarop volgende periode dat we voor het terrein van de O.L.V.-Basiliek het overzicht van de vroeg-Romeinse bewoningsevolutie kunnen maken. Algemeen lijkt het erop dat het stadsdeel van de basiliek en zijn omgeving tot dan toe overal een gelijkaardige ontwikkeling heeft gekend. Na de brand van de Batavenopstand ontstaat meer diversiteit. Op sommige plekken blijft men houtlemen constructies bouwen, op andere introduceert men na verloop van tijd steenbouw. Er zijn plaatsen aan te wijzen waar zich ambachtelijke activiteiten concentreren, terwijl andere zones door luxueuze stadswoningen worden ingenomen. Maar de plek van de O.L.V.-Basiliek lijkt daarin een wat aparte positie in te nemen. Daar bevindt zich reeds aan het einde van de 1ste eeuw een rijke stadswoning of domus, voor een belangrijk deel in steen opgericht. Op de omliggende terreinen verschijnen woningen met een vergelijkbare luxe en rijkdom pas later.

Een provinciaal-Romeinse stadswoning

Het vroeg-Romeinse bodemarchief onder de O.L.V.-Basiliek biedt zowel unieke mogelijkheden als onoverkomelijke hindernissen voor het reconstrueren van een stedelijke elitewoning in de civitas hoofdplaats van de Tungri. Enerzijds liggen op de plekken, waar het vroeg-Romeinse bodemarchief niet door latere bouw- en graafactiviteiten is aangetast, de best bewaarde resten van Romeinse private woningbouw die tot nu toe in Tongeren zijn opgegraven. Anderzijds is het bijna onmogelijk van deze domus een overzichtsplattegrond te reconstrueren, omdat op talrijke plaatsen die voor de reconstructie van de plattegrond cruciaal zijn, de vroeg-Romeinse gebouwresten door funderingen van de latere kerken vernield werden. Het feit dat de woning een bouw- en verbouwingsgeschiedenis van meer dan twee eeuwen heeft gekend en bovendien tweemaal door een brand is vernield, éénmaal kort na het midden van de 2de eeuw en éénmaal in de tweede helft van de 3de eeuw, maakt het reconstructiewerk niet eenvoudiger. Zo kort na het voltooiën van het veldwerk kunnen we dan ook geen afgewerkt overzicht van de complexe geschiedenis van

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
schematische
plattegrond van de
stadswoning uit de
vroege keizertijd
(einde 1ste eeuw -
tweede helft
3de eeuw)
(VIOE /
M. Kelchtermans)

deze uitzonderlijke woning voorleggen. Maar een selectie van de gedane registraties kan alvast een idee geven van het potentieel dat het opgravingsarchief bevat voor de reconstructie van het leven in een provinciaal-Romeinse stadswoning. We beperken ons tot een beschrijving van de resten in een drietal sectoren van de opgraving.

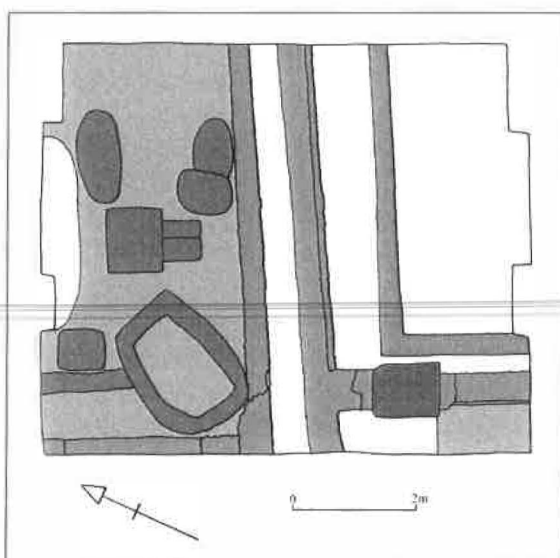
De zone van het hoogkoor van de huidige kerk bevond zich in de Romeinse tijd op slechts een tiental meter van een noord-zuid georiënteerde straat van het stedelijk stratennet en we mogen dan ook aannemen dat de *donms* op deze verkeersweg uitgaaf. De onderzoekssleuf die we op de stadswoning hebben kunnen openen toont een twee eeuwen durende herschikking van open binnenplaatsen en bebouwde zones en een regelmatig wisselen van functies.

Een eerste fase

In een eerste fase, aan het einde van de 1ste eeuw en in de eerste helft van de 2de eeuw, werd het noordelijke gedeelte van deze zone door een werkplaats in

beslag genomen en het zuidelijke gedeelte door een ommuurde en van een klein afdak voorziene open binnenplaats. Paradoxaal genoeg heeft een brand kort na het midden van de 2de eeuw, die beide gebouwonderdelen in as legde, tevens bijgedragen tot de bewaring van allerlei constructie-elementen. Van de werkplaats konden we de westelijke en zuidelijke muren registreren. De stenen sokkels daarvan waren nog gedeeltelijk bewaard. Van de houtlemen bovenbouw was niets meer overgebleven.

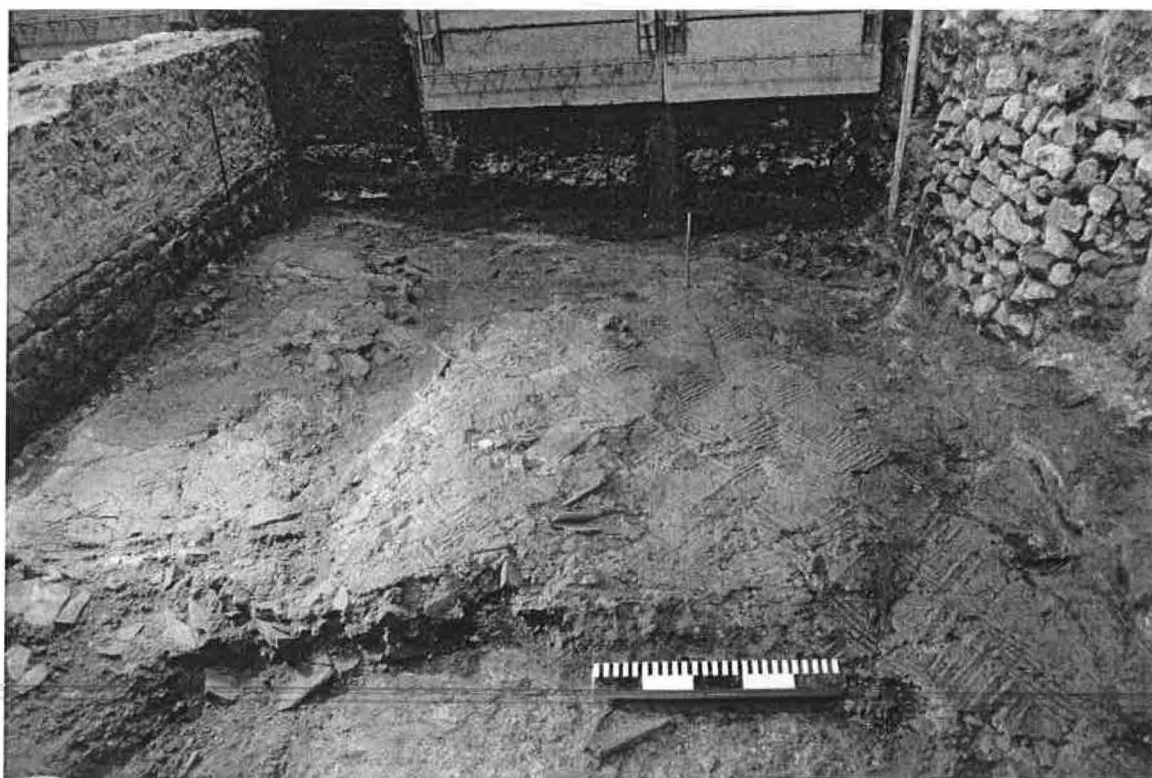
Tongeren:
O.I.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
plattegrond van de
eerste fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd
(VOE /
M. Kelchtermans)

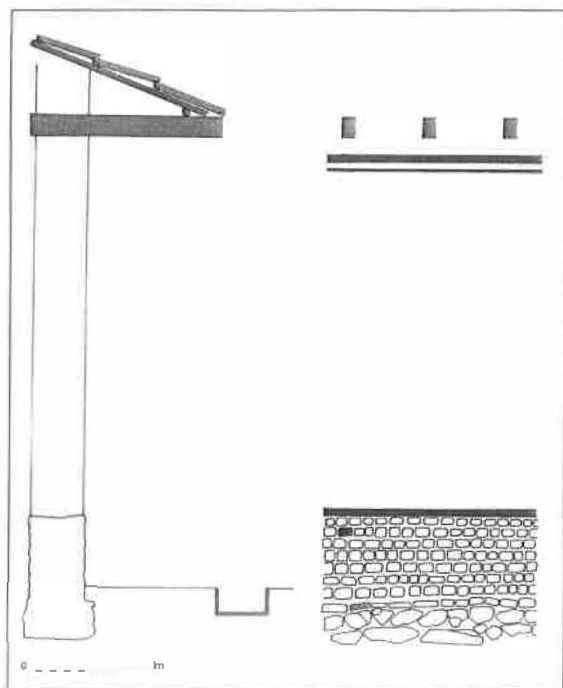
Tongeren:
O.I.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
eerste fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd:
uitzicht op de
resten van de
werkplaats

Binnen de muren bevond zich een opeenhoging van diverse lemen vloeren met daarop de resten van haarden en oventjes met een ambachtelijke functie. Mogelijk gaat het om een bronsgietersatelier. Van de open binnenplaats is vooral nog de noordelijke omheiningmuur bewaard gebleven. De stenen sokkelmuur bevindt zich nog *in situ* omdat ze als fundering voor een latere muur heeft gediend. De houtlemen bovenbouw is door de brand verkoold en als het ware gebakken en vervolgens op de binnenplaats omgevallen, waar we ze vrijwel over de volledige oppervlakte hebben kunnen opgraven. Daardoor konden we vaststellen dat de zijde van de muur die vanop de binnenplaats zichtbaar was met een witte pleisterlaag bedekt was. Onderaan was die laag versierd met een rode band en bovenaan met een rode lijn en rode band. Op ca. 3,5 m boven de overgang van de stenen sokkelmuur naar de houtlemen bovenbouw staken houten balken door de muur. Dat blijkt uit de rechthoekige holten die op regelmatige afstand in de witte bepleistering bewaard zijn gebleven. Deze balken droegen blijkbaar een ca. 1 m breed afdak, waarvan heel wat gebroken dakpanfragmenten op de omgevallen muur in de binnenplaats zijn aangetroffen. In de binnenplaats

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
eerste fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd:
uitzicht op de open
binnenplaats met de
resten van de ver-
brande en omgeval-
len houtlemen wand

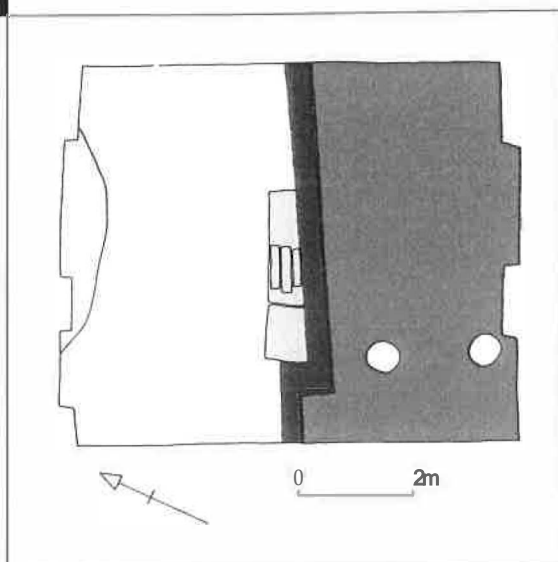
is immers op ca. 1 m van de omheiningsmuur een verkoold houten afwateringskanaal aangetroffen, ongetwijfeld bedoeld om het van het afdak stromend regenwater op te vangen.

Een tweede fase

In een tweede fase, in de tweede helft van de 2de eeuw en de 3de eeuw, was de situatie net omgekeerd. In het noordelijke gedeelte van de zone be-

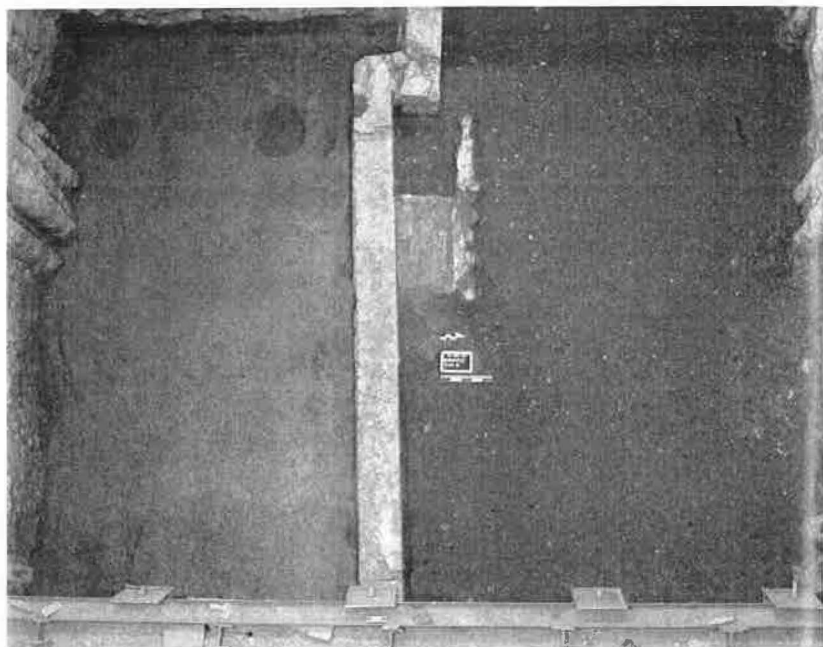
vond zich een open binnenplaats en in het zuidelijke gedeelte hebben we een deel van een zaalvormig vertrek aangetroffen. Dat het noordelijke gedeelte zich in die tijd buitenshuis bevond, blijkt ondermeer uit de afwezigheid van vloerniveaus en de aanwezigheid van enkele zogenaamde kalkkuilen, houten kuipen, waarin tijdens bouwwerkzaamheden gebluste kalk zo luchtdicht mogelijk bewaard werd, in afwachting van de verwerking ervan tot kalkmortel. Op de bodems van deze kalkkuilen waren nog verschillende plankafdrukken zichtbaar. Over vrijwel de gehele zuidelijke helft van het kijkvenster strekte zich een vloer in beton of *opus caementicium* uit. Deze vloer werd aan de noordzijde door een stenen muur begrensd, waarop het onderste gedeelte van een muurschildering bewaard was gebleven. Het betreft een afwisseling van zwarte panelen en rode tussenpanelen. Op de zwarte panelen stonden scènes afgebeeld uit een verhaal waarin Priapus - ondermeer de mythologische beschermer van de boomgaarden - een centrale rol moet gespeeld hebben. Op één van de scènes kon deze godheid immers geïdentificeerd worden. De exacte inhoud van het verhaal ontgaat ons echter. De aanwezigheid van dergelijke scènes op de muren en de omvang van de zaal, minstens 7 x 4 m, suggereren dat we hier niet met een eenvoudig woonvertrek te maken hebben, maar eerder met een ontvangstruimte van een vooraanstaand lid van de Tongerse

Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
eerste fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd:
reconstructie van de
noordelijke muur
van de open
binnenplaats

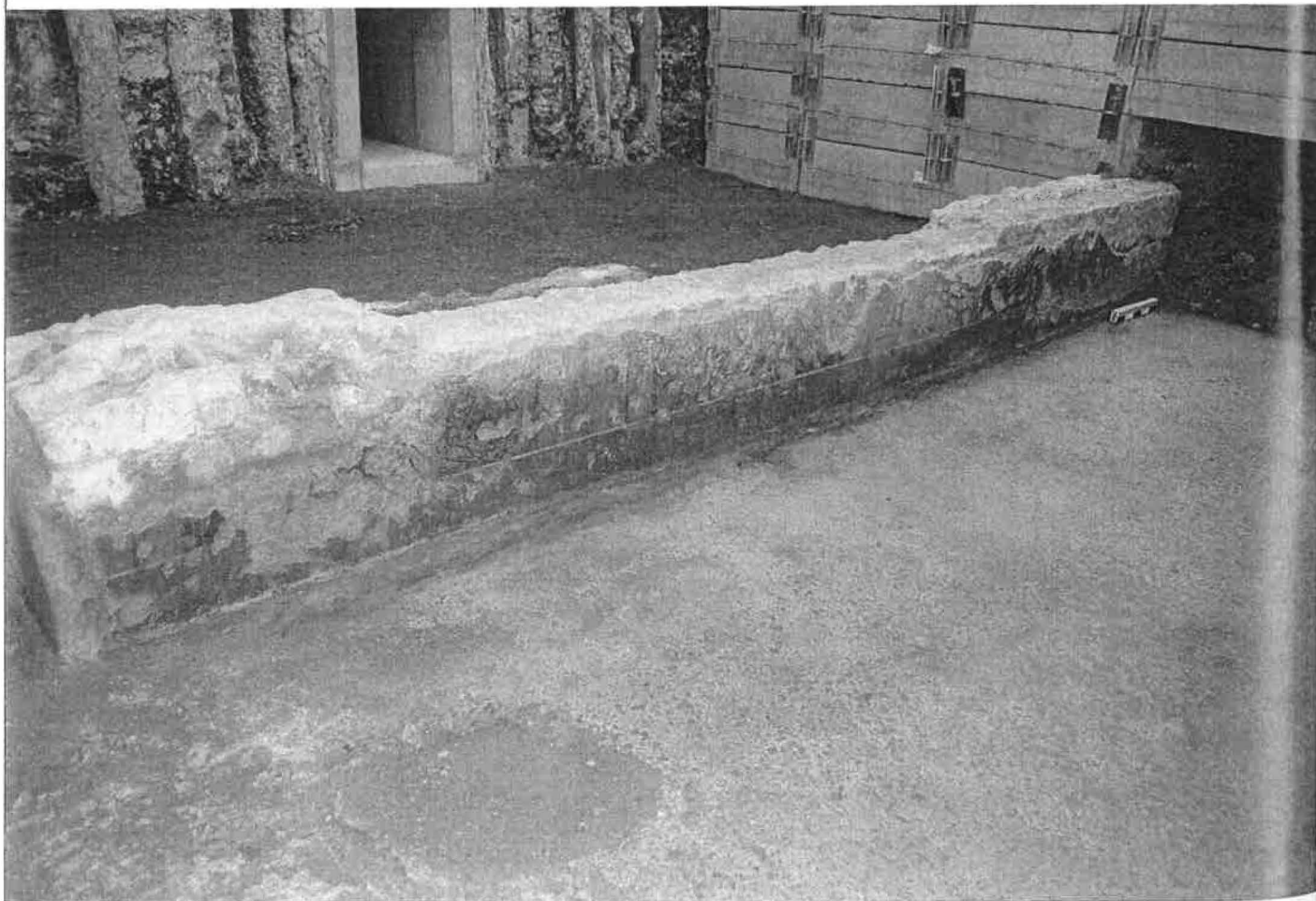

6.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor:
plattegrond van de
tweede fase van de
stadswoning uit de
vroeg, keizertijd
(110E /
11. Kelchtermans)

7.
Tongeren: stadswoning uit de
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor: vroeger keizertijd:
tweede fase van de noordelijke muur
van de ontvangst-
zaal met **in situ**
bewaarde muurschil-
deringen

8.
Tongeren: stadswoning uit de
O.L.V.-Basiliek: zone
van het hoogkoor: vroeger keizertijd:
tweede fase van de uitzicht op de ont-
vangstzaal met roze vloerbeton in het
zuiden en de open
binnenplaats in het
noorden

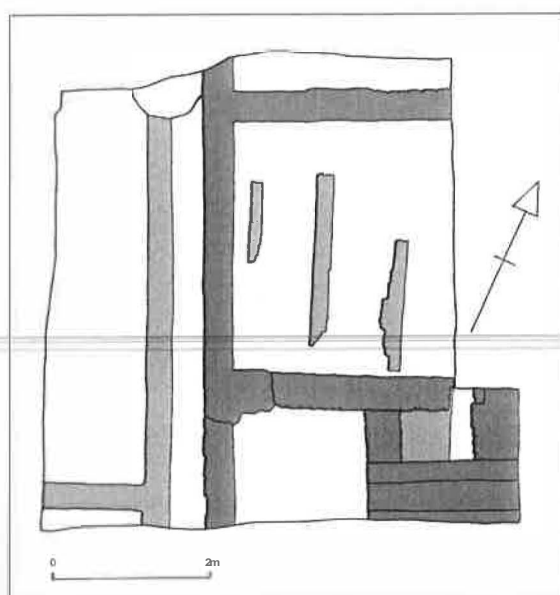

aristocratie. In de tweede helft van de 3de eeuw werd deze zaal, zoals de rest van de stadswoning, door een brand vernield.

Een Romeins badgebouw

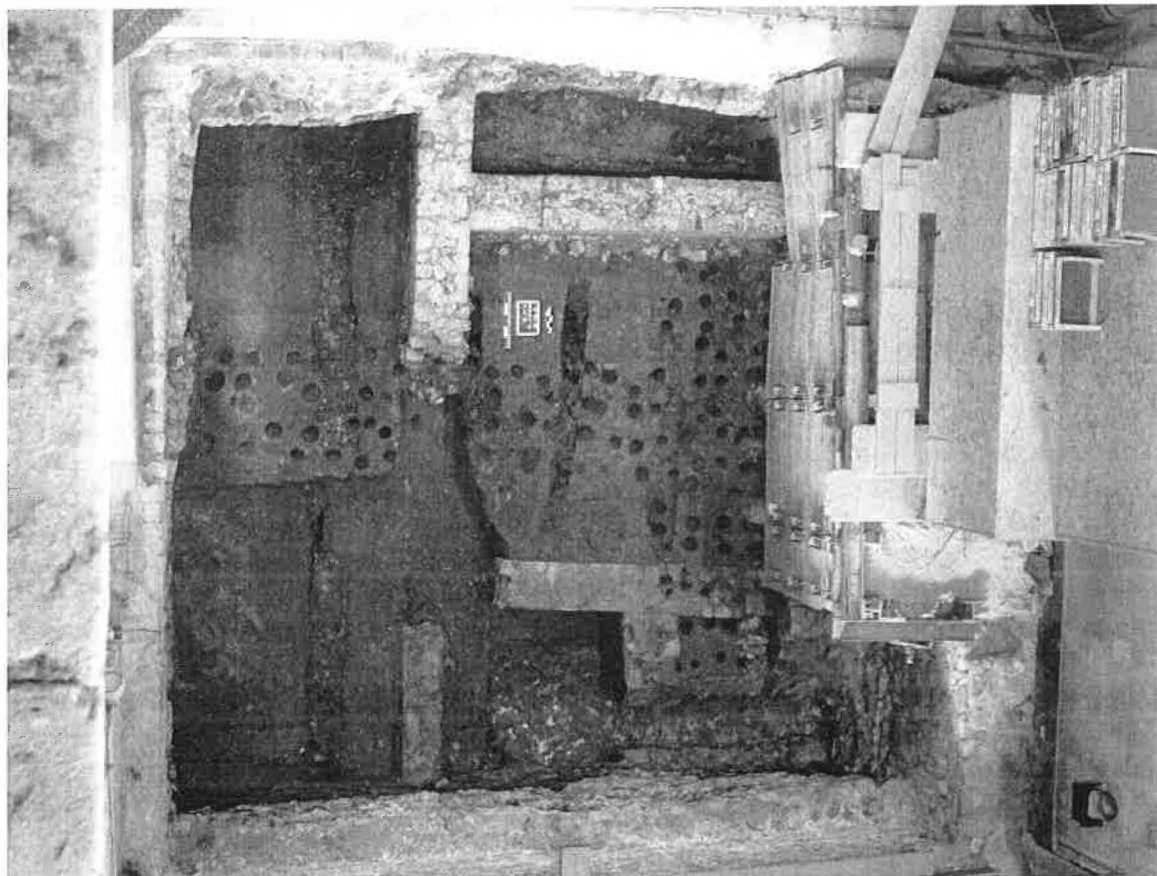
De zone van de zuidelijke dwarsbeuk van de O.L.V.-Basiliek toont een ander gedeelte van de domus. Hier bevinden we ons naar alle waarschijnlijkheid in of nabij het badgebouw. In een eerste grote

bouwphase werd dit gedeelte van het opgravingsterrein door een drietal vertrekken ingenomen. In het meest noordelijke lag een vloer in *opus caementicium*, in het middelste een planken vloer en in het meest zuidelijke weer een vloer in *opus caementicium*. Na verloop van tijd heeft men het laatstgenoemde vertrek tot een stookruimte of *praefurnium* omgebouwd. Van daaruit werd een vloerverwarming of *hypocaustum* op temperatuur gebracht, waarvan we in een aangrenzende sector nog gedeelten hebben kunnen opgraven. Ten westen van deze drie vertrekken kon een houten afwateringskanaal opgetekend worden. Het betreft een uitgeholde boomstam, waarin oorspronkelijk nog een loden binnenbekleding was aangebracht. Dit kanaal bevindt zich in de grote centrale binnenplaats van de domus, waar ook de waterput was aangelegd. De grote stadsbrand, kort na het midden van de 2de eeuw na Christus, maakte een einde aan deze

O.L.V.-Basiliek: zone
Tongeren:
van de zuidelijke
dwarsbeuk: platte-
grond van de emte
fase van de stads-
woning uit de
vroeg keizertijd
(VIOE /
M Kelchtermans)

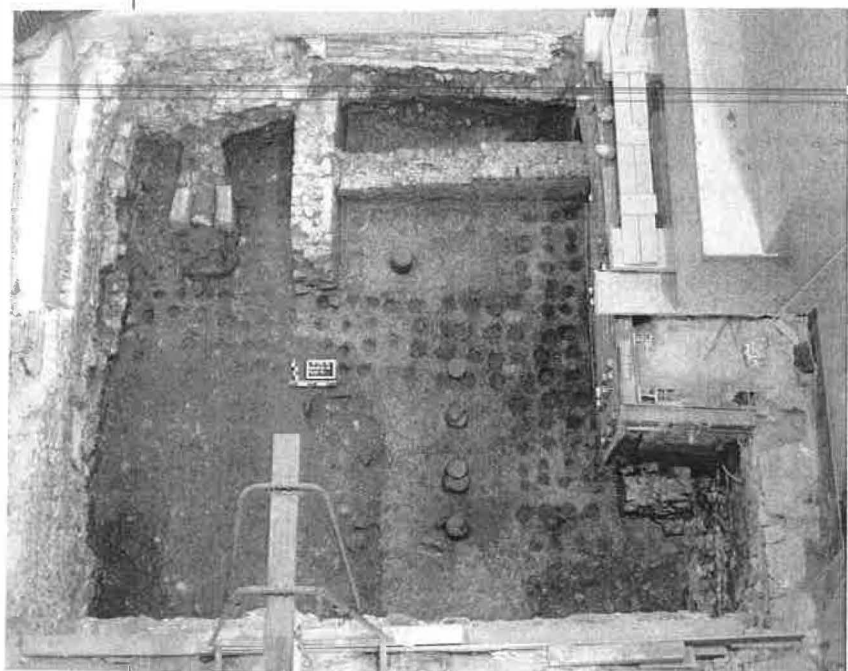
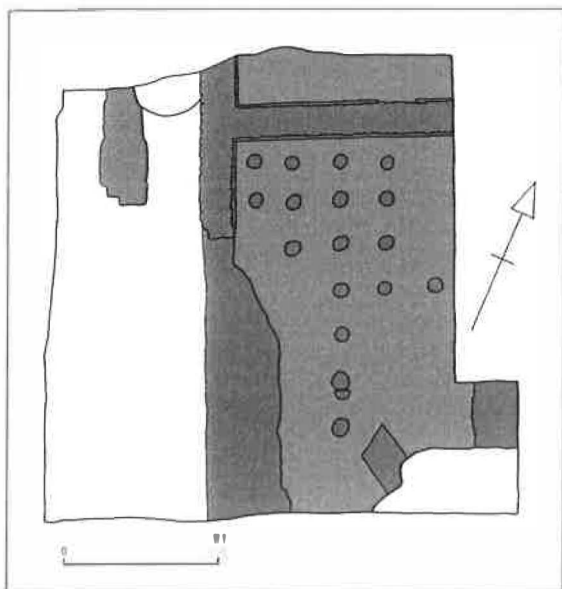
”
Tongeren: op de eerste fase
O.L.V.-Basiliek: zone van de stadswoning
van de zuidelijke uit de vroege
dwarsbeuk: uitlicht keizertijd

Tongeren:
O.L.Y.-Basiliek: zone
van de zuidelijke
dwanbeuk: platte-
grond van de twee-
de fase van de
stadswoning uit de
vroeg keizertijd
(MOE /
M. Kelchtermans)

"

Tongeren:
O.L.Y.-Basiliek: zone
van de noordelijke
dwanbeuk: uitzicht
op de tweede fase
van de stadswoning
uit de vroeg
keizertijd

ontwikkeling. In een tweede grote bouwfase wordt deze vleugel van de domus vervolgens herschikt. Gedeeltelijk gebruik makend van de oude muren wordt de oppervlakte waar zich aanvankelijk drie vertrekken bevonden nu over twee kamers verdeeld. In de noordelijke kamer lag een vloer in *opus caementicium*, in de zuidelijke troffen we de betonnen basis van een *hypocaustum* aan, waarop nog de indrukken van de steunpijlerjes voor de echte vloer zichtbaar waren. De stookruimte moet zich onmiddellijk ten zuiden van het vertrek bevonden hebben, maar is door de bouw van latere kerkfunderingen vernield geworden. Het houten afwateringskanaal in de centrale binnenplaats is nu door

een stenen goot vervangen. Nadat de vloer van het noordelijke vertrek nog eens opgehoogd en hersteld werd, maakte de stadsbrand van de tweede helft van de 3de eeuw een definitief einde aan de lange geschiedenis van dit gedeelte van de domus.

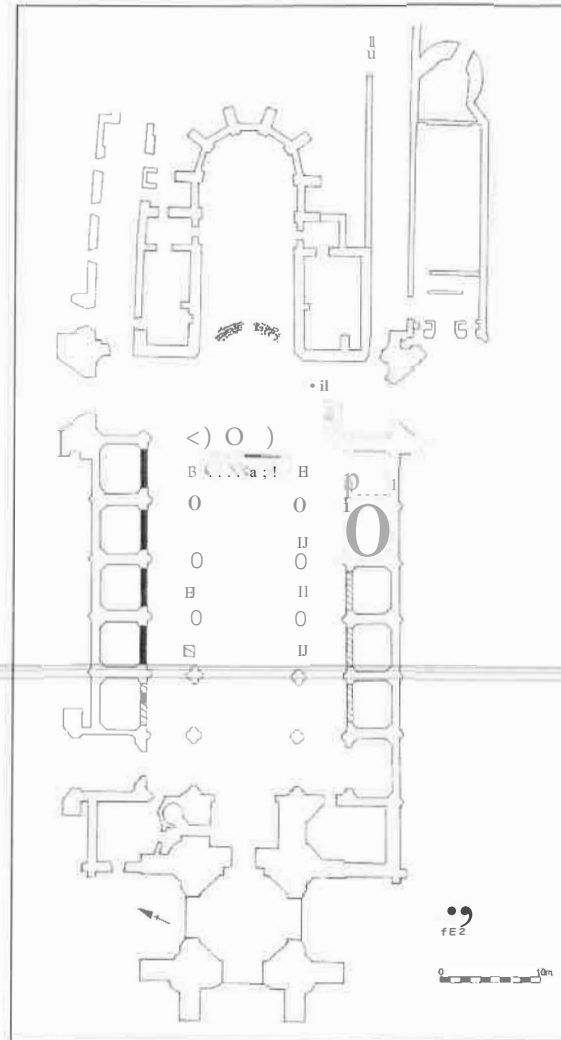
Van aula tot christelijke cultusplaats?

Een derde zone situeert zich in de westelijke vleugel van de stadswoning. Ze neemt een speciale plaats in de geschiedenis van de domus in en verdient daarom bijzondere aandacht. Op de plattegrond van de huidige kerk gaat het om een zone die nu door het doksaal en de aansluitende gedeelten van de middenbeuk en het noordportaal worden ingenomen. Op de plattegrond van de Romeinse stadswoning betreft het de westelijke vleugel van deze woning en twee losstaande constructies ten westen en ten noorden daarvan. In de westelijke vleugel bevindt zich een rechthoekige zaal met een apsis aan de oostzijde. Dit is waarschijnlijk de aula, het belangrijkste vertrek van de domus, waar de heer des huizes

zijn cliënteel en andere relaties als Romeinse handelaren of gezagsdragers ontving. Het is niet helemaal duidelijk of het vertrek van in het begin op die plek was aangelegd, of pas naar aanleiding van een verbouwingsfase in de westelijke vleugel werd geïntegreerd. Zoals gezegd is de stadswoning in de tweede helft van de 3de eeuw door een brand in as gelegd en definitief opgegeven. Er zijn echter aanwijzingen dat de aula, al dan niet na een herstelling, is blijven voortbestaan. Terwijl alle andere muren van de domus min of meer tot op of tot net boven het toenmalige loopvlak zijn afgebroken en hun funderingen bewaard zijn gebleven, tonen de muren van de aula een ander afbraakpatroon. Zij zijn volledig ontmanteld en hun funderingen zijn tot op de bodem uitgebroken. Vermoedelijk is dat in de eerste helft van de 4de eeuw gebeurd, toen vlakbij de nieuwe stadsmuur werd gebouwd of toen vervolgens binnen de nieuwe stadsmuur een monumentale basilica werd opgericht. De geïsoleerde zaal met apsis zou op die manier dateren uit de tijd tussen de verwoesting van de stad door de Franken aan het einde van de 3de eeuw en de bouw van een nieuwe stadsmuur in de eerste helft van de 4de eeuw, een periode waarover we voor Tongeren volledig in het duister tasten. In dezelfde overgangperiode wordt vlak ten westen van de oude aula een klein badgebouw aangelegd, met een door middel van een *hypocaustum* verwarmd vertrek en een badkuip. Ten noorden van dit badgebouw en van de al dan niet gerestaureerde zaal met apsis werd een stenen bassin gebouwd, mogelijk ten behoeve van de watervoorziening van het badgebouw. De functie van

A
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
waterbekken uit het
einde van de 3de
en het begin van
de 4de eeuw

Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
schematische platte-
grond van de basili-
ca uit de late
keizertijd
(VOC /
M. Kelchtermans)

deze merkwaardige constellatie van gebouwen laat zich niet achterhalen. Evenmin komen we te weten of het complex geïsoleerd stond of van een groter geheel deel uitmaakte. In de tekst die volgt zullen we argumenteren dat op de plek van de O.L.V.-Basiliek in de laat-Romeinse tijd een vroegchristelijke kerk stond. Een spannende, maar onmogelijk te bewijzen hypothese is dat het complex van de voormalige aula alleen Christelijke cultusplaats was.

DE LAAT-ROMEINSE TIJD

Basilica

Waarschijnlijk na de bouw van de laat-Romeinse stadsmuur wordt op het terrein van de ontmantelde domus een monumentale driebeukige basilica gebouwd. Tijdens de opgraving werden van dit bouwwerk een gedeelte van de noordelijke buitenmuur, fragmenten van de funderingen van vier pijlers tussen de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk en een groot gedeelte van de apsis aan de oostzijde aange-

troffen. Aan de hand van deze enkele architectuurresten is in te schatten dat de breedte van de basilica ca. 20 m bedroeg. De lengte is niet meer te bepalen, maar was minstens 27 m. De buitenmuren waren ca. 60 cm dik. Twee van de bewaarde pijlerfunderingen tussen de zuidelijke zijbeuk en de middenbeuk waren 1,20 m lang en twee andere 1,50 m. Hun breedte is niet meer vast te stellen, daar ze gedeeltelijk tijdens de aanleg van de 12de- eeuwse, romaanse funderingen werden weggebroken. De onderlinge afstand van de bewaarde funderingen bedraagt ca. 6 m, maar vermoedelijk stonden in de Romeinse basilica oorspronkelijk om de 3 m pijlers. Op de plekken waar men tussen de waargenomen pijlerfunderingen bijkomende exemplaren mag verwachten, bevinden zich nu de funderingen van de 13de- eeuwse, gotische zuilen.

Op verschillende plekken in het schip waren delen van twee op elkaar aangelegde vloeren bewaard gebleven. De oudste vloer bestond uit aangestampte aarde, waarop een dunne laag grijze mortel was

aangebracht. De jongste vloer was ca. 10 cm dik en in *opus caementicium* uitgevoerd. In de apsis was maar één vloer aangelegd. Hij bestond uit een ca. 10cm dikke laag *opus caementicium*, op een funderingslaag van vuursteenblokken en dakpanfragmenten uitgestort. Het vloerniveau in de apsis bevond zich ca. 50cm hoger dan de oudste vloer in het schip en ca. 40cm boven de jongste.

De apsis zelf heeft een diameter van ongeveer 7m. Tegen de binnenwand was de basis van een gedeelte van een stenen zitbank bewaard. Centraal in de apsis tekenen zich cirkelvormige afdrukken van roze kalkmortel op de vloer af. Het gaat om acht afdrukken, met een onderlinge afstand van ca. 1m, die een perfecte achthoek beschrijven. Ze herinneren eraan dat op die plek een achthoekig of cirkel-

CG
WW

1
Tonglwr:
OLV-Bulke apsis
in de bulke uit
de in kennd

2
Tonglwr
OLV-Bulke
bul van m
men abak in
d apil van de
bulia in de in
kennd

3
Tonglwr
OLV-Bulke
indukken in één
van de cirkelvormig
pilaar van ein
achthoekig m
mule De apil
van de bulke uit
1 12 (tonglwr)

vormig monumentje heeft gestaan, dat op pijlertjes was gezet, die met cirkelvormige, waarschijnlijk hergebruikte *hypocaustum* tegels waren opgebouwd. Aan één afdruk was nog te zien dat de voegen tussen de *hypocaustum* tegels en de vloer, en wellicht ook tussen de op elkaar gestapelde *hypocaustum* tegels onderling met witte kalkmortel dichtgemaakt waren. Het monumentje moet een diameter van

naar schatting 1,35 m gehad hebben. Verder was de zone van de apsis van het middenschip gescheiden door een muurtje dat tweemaal door een nieuw is vervangen. Bij elke vervanging werd het nieuwe muurtje wat meer naar het westen verplaatst. Het eerste was nauwelijks 30 cm breed. Het tweede, dat zowel in het noorden als in het zuiden in een rechte hoek in de richting van de apsis knikte, had een

◀ Tongmijn:
O.L.V.-Basiliek:
remin van die
elkaar in de tijd
opvolgende 1ch,
dingmurtj, 1 tumn
de ap111 rn het
1chip van de b21iii-
ca uit de 121E
keizermijd

breedte van ca. 40 cm. Het derde was ongeveer 70 cm breed. In de as van de basilica waren deze muurtjes onderbroken voor trapconstructies die het hoogteverschil tussen de vloeren in het schip en de verhoogde vloer in de apsis overbruggen.

Datering

Voor de datering van de basilica beschikken we over enkele directe en indirecte aanwijzingen. Onder de stenen bank tegen de binnenwand van de apsis kwam een imitatie van een munt van Tetricus aan het licht, een keizer van het zogenaamd Gallische deelrijk die van 271 tot 274 regeerde. Imitaties van diens munten circuleerden in onze streken op grote schaal aan het einde van de 3de en het begin van de 4de eeuw. De bouw van de basilica dateert bijgevolg van die tijd of later. De munt is anders gezegd een terminus *post quem* voor de constructie van de basilica. Bovendien is het onwaarschijnlijk dat het gebouw vóór de aanleg van de nabijgelegen laat-Romeinse stadsmuur werd opgericht. Een 14C-datering van een houten funderingspaal die aan de noordzijde van de stad onder de laat-Romeinse stadsmuur werd opgegraven situeert de bouw van de omwalling in de jaren 260 na Christus (\pm 50 jaar) (8). De basilica zou dan uit de eerste helft van de 4de eeuw kunnen dateren. Tegen de buitenkant van de

apsismuur bevond zich een ophogingspakket van donkerbruine tot zwarte aarde. Dit pakket wordt op dit ogenblik in zijn geheel uitgezeefd. Het zeefwerk heeft al enkele honderden laat-Romeinse munten opgeleverd. De jongste daarvan geven in principe aan vanaf wanneer het pakket tegen de reeds bestaande apsimuur werd gestort. Ze zijn met andere woorden een terminus ante quem voor de bouw van de basilica. Op dit ogenblik zijn dat munten van keizer Gratianus (367-383), maar zoals gezegd is het zeefwerk nog niet voltooid. De basilica is bijgevolg in die periode of daarvoor gebouwd.

Een uitbreiding van de basilica?

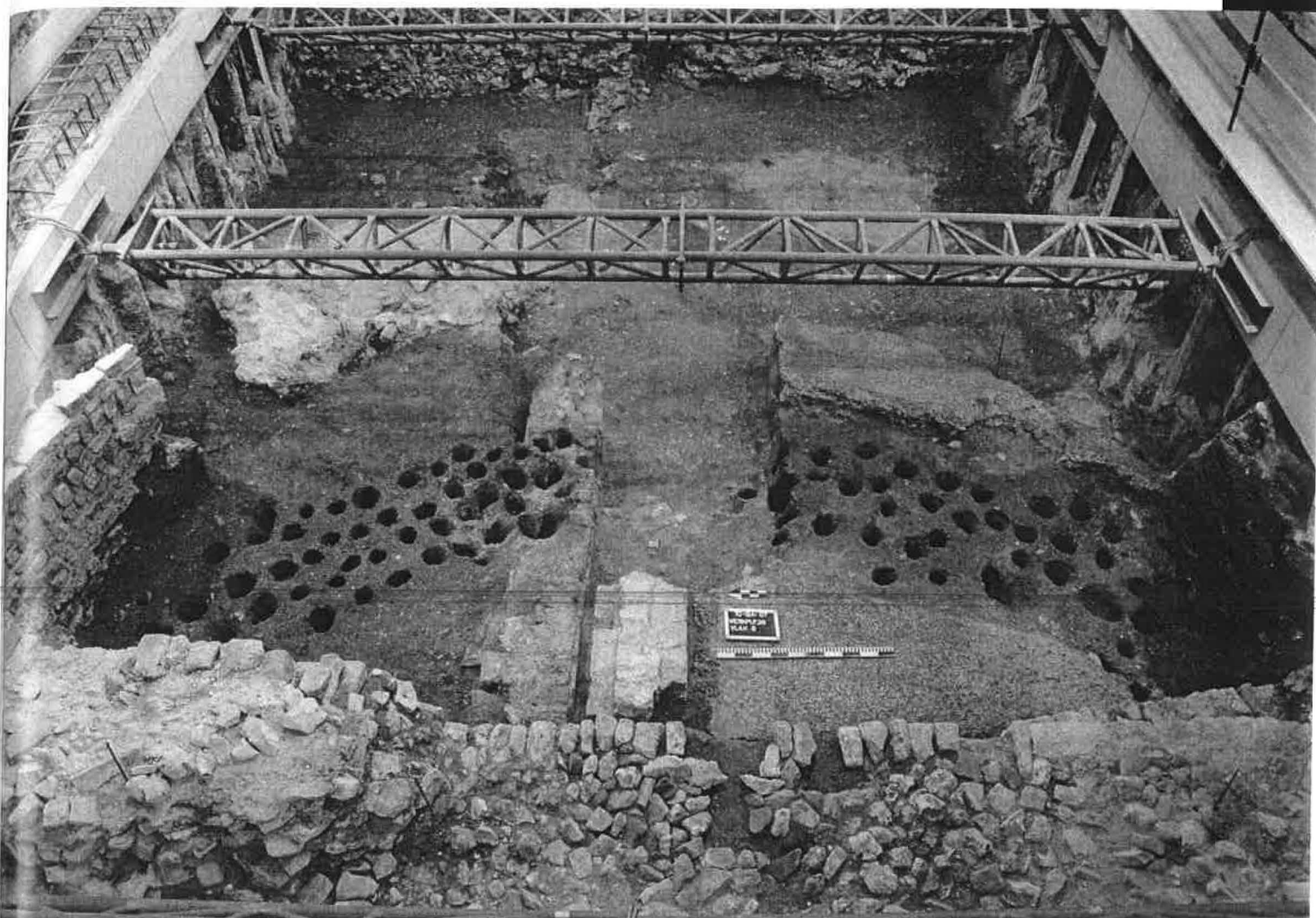
Ten oosten en ten zuidoosten van de basilica zijn op twee plaatsen funderingen van aangepunte palen gevonden die in min of meer regelmatige rijen van vier waren ingeheid. In het lage koor van de huidige kerk beschrijven ze een boog met een diameter van ca. 7 m. In het huidige zuidtransept van de kerk gaar het om noord-zuid- en oost-west gerichte palenrijen. Gezamenlijk laten ze zich tot het oostelijke gedeelte van een plattegrond van een driebeukige basilica reconstrueren. De palen zelf zijn uitgetrokken of in de loop der eeuwen vergaan. Alleen cirkelvormige holten herinneren nog aan hun bestaan. Merkwaardig genoeg waren boven deze paalfunderingen noch resten van stenen muren, noch uitbraaksporen van stenen funderingen te zien. Bovendien zijn nergens anders op het opgravingsterrein gelijkaardige funderingen aangetroffen. Na het inheien van een deel van de funderingspalen heeft men blijkbaar ervan afgezien het bouwproject te voltooien. We kunnen ook op geen enkele manier uitmaken of deze onvoltooide muren ouder of jonger dan de hierboven beschreven basilica zijn. Daar de palen doorheen de muren en vloeren van de vroeg-Romeinse domus zijn ingeheid en door dezelfde laag bruine aarde worden afgedekt, waarvan de jongste munten een terminus ante quem voor de bouw van de basilica zijn, dateren deze onafgewerkte funderingen uit de laat-Romeinse tijd. Ofwel is men begonnen met de bouw van de basilica, is men om een onbekende reden op een gegeven moment met de werken gestopt en heeft men beslist de bouw een stuk naar het westen te verleggen. Ofwel is men gestart met de bestaande basilica naar het oosten te vergroten en heeft men om één of andere reden deze uitbreidingswerken niet voltooid.

Bisschop Servatius

De sporen van de binnenarchitectuur suggereren dat hertgebouw als vroegchristelijke kerk was ingericht. De stenen voetbank tegen de binnenwand

►
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
bemonstering van
het ophogingspakket
van donkerbruine
aarde ten noorden
van de basilica uit
de late keizertijd

van de apsis kan men als de basis van een priesterbank interpreteren, het achthoekige of cirkelvormige monumentje in het centrum van de apsis kan als relikwieschrijn gefungeerd hebben, terwijl de muurtjes tussen het koor en het schip van de basilica het voor de priesters gereserveerde gedeelte van de rest van de bouw afscheidden. Bovendien bevindt deze laat-Romeinse basilica zich uitgerekend op de plaats waar van in de vroege middeleeuwen tot op de dag van vandaag kerken hebben gestaan die allemaal exact dezelfde oost-west gerichte as hebben. Als we de hypothese van een Christelijk cultusgebouw mogen aannemen, dan staan we hier mogelijk voor de resten van de enige Romeinse bisschopskerk van ons land. Het is dan al gauw aantrekkelijk om de bouw van de kerk te associëren met Servatius, de enige laat-Romeinse bisschop van de *Tungri* die we uit de historische bronnen kennen. Deze Servatius wordt in een viertal in de laat-Romeinse tijd gedateerde teksten vermeld. Zo weten we dat hij omstreeks het midden van de

4de eeuw betrokken was bij de leerstellige strijd tegen de zogenaamde arianse ketterij (9). Hij nam deel aan de concilies van Serdica in 343 (*Athanasius, Apologia secunda* 49, 1, nr. 85) en van Rimini in 359 (*Sulpicius Severus, Chronicon* II, 44). Bovendien weten we dat hij in 350 lid van een diplomatieke missie van de usurpator Magnentius naar het keizerlijk hof van Constantius II in Antiochië was en in dat verband in Alexandrië een onderhoud met bisschop Athanasius had (*Athanasius, Apologia ad Constantium* 9). Een vierde bron, de akten van het concilie van Keulen in 346 (*Concilia Galliae* I, 27 en 29), zijn een middeleeuwse vervalsing. Dit concilie heeft nooit plaatsgevonden, maar de historici zijn het erover eens dat de bisschopslijst die voor de vervalsing gebruikt werd wel authentiek is en waarschijnlijk op een ander, mogelijk Gallisch concilie betrekking heeft. Twee paragrafen uit 6de-eeuwse geschriften van Gregorius van Tours (*Historia Francorum* II, 5 en *De gloria confessorum* 71) verhalen hoe een bisschop Aravatius van Tongeren zijn

Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: zone
van het laagkoor:
apsisvormige funde-
ring van ingeheid
aangepunte palen
uit de late keizer-
tijd

bisschopszetel naar Maastricht verplaatste. Doorgaans identificeert men deze Aravatus met bisschop Servatius van Tongeren. Het gaat hier wellicht om legenden, wellicht door de dan in Maastricht zetelende Merovingische bisschoppen gecreëerd of getransformeerd, ter legitimering van hun titel van bisschop van Tongeren (10). Gregorius situeerde de gebeurtenissen verkeerdelijk ten tijde van de invallen van de Hunnen die in de 5de eeuw plaatsvonden. Het is overigens niet uitgesloten dat de bouw van een Merovingische kerk (zie verder) van Tongeren op de plek van de oude Romeinse basilica een initiatief van één van de in Maastricht zetelende bisschoppen van de *Tungri* was.

DE VROEGE MIDDELEEUWEN

Een Merovingische kerk

Hee ziet ernaar uit dat de ondergrond van de O.L.V.-Basiliek, -11 - Tongeren één van de weinige oorden in ons land is, waar de middeleeuwen als het ware naadloos op de oudheid aansluiten. Tijdens de opgravingen werden overblijfselen van een Merovingische kerk aangetroffen. Met een lengte van 18 m en een breedte van 11 m was deze kerk een stuk kleiner dan de laat-Romeinse basilica. De bouwers van deze kerk maakten gebruik van een deel van de oude Romeinse bisschopskerk die op dat ogenblik misschien nog vrijwel ongeschonden rechtstond. Aan de oostzijde werd de bestaande muur van de laat-Romeinse apsis immers aan de binnenkant verbreed. De resten van de oude

Tongeren:
OH-Basiliek:
fundering van de
vloer in de
Merovingische apsis

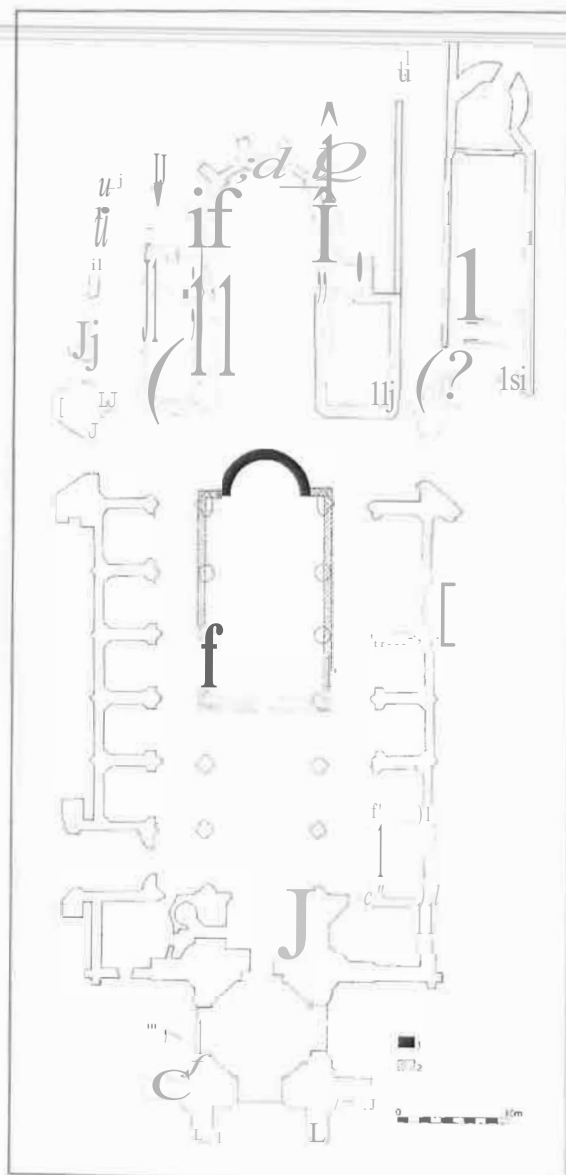

M&L

Romeinse vloer en priesterbank verdwenen onder een ca. 0,5 m dik ophogingspakket van zorgvuldig gesorteerd hergebruikt bouwpuin. Van onder naar boven herkennen we een laag Romeinse dakpanfragmenten en vuursteenblokken, een laag gele en grijze kalkmortel en een laag fragmenten van rood beschilderde wandpleister. Het laatstgenoemde materiaal is waarschijnlijk afkomstig van het jongste van de muurtjes die in de Romeinse basilica het hoger gelegen koor van het lager gelegen kerkship scheidden. Dat de bouwers van de Merovingische kerk dit materiaal in de verhoging van de apsis konden verwerken, versterkt het vermoeden dat het laat-Romeinse gebouw op dat ogenblik nog vrijwel

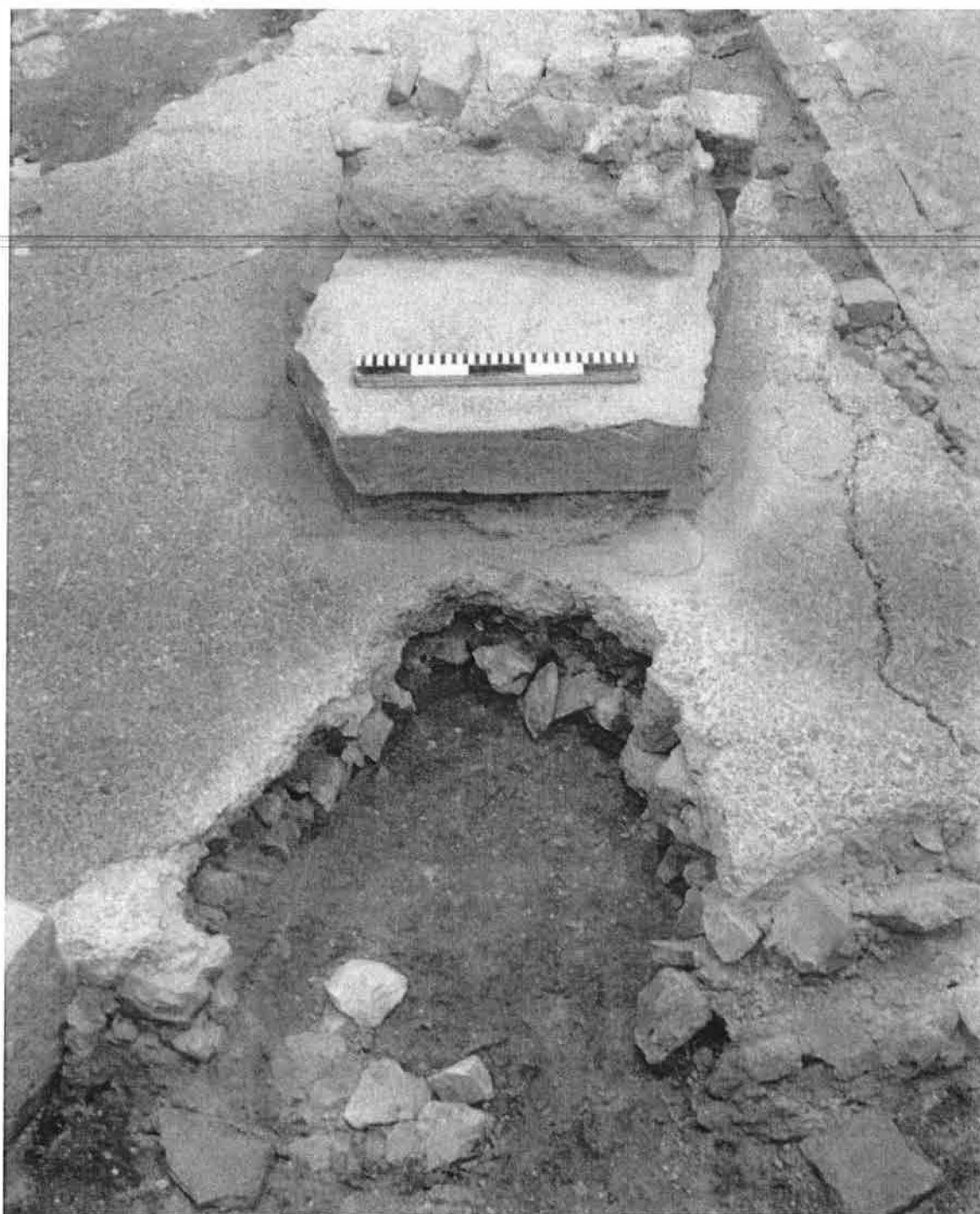
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
schematische platte-
grond van de

Merovingische kerk
(VOE/
M. Kelchtermans)

intact was. De lagen bouwpuin waren met zorg op elkaar gelegd en dienden als fundering voor de vloer van de Merovingische apsis. Deze vloer zelf is in de loop van de vroege middeleeuwen diverse malen opgehoogd. De oudste vloer bestond uit een laag witte kalkmortel op een basis van Romeinse dakpanfragmenten. Daarop werd op een gegeven moment een dunne laag groen zand gestrooid, waarop een nieuwe vloer van roze kalkmortel werd gestort. Tot slot werd daarop nog eens een derde vloer van gele leem aangelegd. In de as van de apsis werd op

een gegeven moment een rechthoekige uitgraving gemaakt, die zich uitstrekt van de plek waar ooit het achthoekige of cirkelvormig Romeinse hypothetische reliekschrijn had gestaan tot de plaats waar zich de laatantieke bisschopszetel moet bevonden hebben. Daarop heeft een rechthoekige gemetselde constructie gestaan, waarvan de functie ons ontgaat. Mogelijk was het een cenotaaf. Het monument maakte geen deel uit van het oorspronkelijke bouwplan, maar is tijdens een interieurwijziging van de Merovingische kerk opgericht, daar men

◀
Tongeren:
O.I.V.-Basiliek:
sporen van een
mogelijke cenotaaf
in de apsis van de
vroegmiddeleeuwse
kerken

voor de uitgraving de eerste vroegmiddeleeuwse vloer van witte kalkmortel doorsneden had. Voorts hebben we kunnen vaststellen dat het monument minstens aan de zijkanten bepleisterd was. De aanzet van die bepleistering was nog op de tweede vroegmiddeleeuwse vloer van roze kalkmortel te zien. Nog later heeft men het achterste gedeelte weer uitgebroken en mogelijk vervangen door een onbekende constructie, waaraan alleen maar een cirkelvormig uitbraakspoor in groene kalkmortel ter hoogte van de plek van de Romeinse bisschops-

zetel herinnert. De vele verbouwingen van dit gedeelte van het koor illustreren dat men het in de vroege middeleeuwen als een bijzondere plek beschouwde.

Een Karolingisch bouwproject

Afgezien van slecht bewaarde fragmenten van de noordelijke buitenmuur kennen we van de Merovingische kerk nog alleen maar de westelijke buitenmuur, waar zich ook de ingang bevond. Een 14C-datering van houtskool die uit de mortel van

VROEGMIDDELEEUWSE MUURSCHILDERINGEN

Eén van de vele bijzondere vondstcategorieën die de opgravingen in de O.L.V.-Basiliek van Tongeren aan het licht brachten zijn de resten van vroegmiddeleeuwse muurschilderingen. Deze resten bevonden zich niet meer *in situ* op muren, maar lagen in een puinlaag die tijdens de afbraak van de Karolingische kerk tot stand was gekomen en die op vele plaatsen in de ondergrond van de huidige kerk bewaard was gebleven. Plaatselijk was deze puinlaag zelfs nog meer dan een halve meter dik. Zij wekt daardoor de indruk als fundering voor de vloer van de romaanse kerk gediend te hebben. Naast de gebruikelijke hoeveelheden steenslag en kalkmortel bevatte ze een klein aantal aardewerkscherven, vele tientallen fragmenten *opus signinum* en grote aantallen fragmenten van muurschilderingen. Het aardewerk kan globaal in de 10de en/of 11de eeuw gedateerd worden, de stukken *opus signinum*, geometrisch uitgezaagde vloer- en wandplaatjes in diverse soorten marmer en andere natuursteen, zijn waar-

schijnlijk hergebruikt Romeins materiaal. De muurschilderingen blijken uit verschillende fasen van het bestaan van de Karolingische kerk te dateren. Op sommige fragmenten zijn immers tot drie

Uit geschreven bronnen is bekend dat Karolingische paleizen en kerken rijk versierd waren, dat muurschilderingen nauw met de architectuur verbonden waren en dat men groot belang hechtte aan iconografische programma's (1). Maar van de vroegmiddeleeuwse monumentale schilderkunst is weinig gekend. Dat geldt in het bijzonder voor de streken benoorden de Alpen. Terecht wordt daar gesproken van "*Fragmente einer verlorenen Kunst*" (2). De schaarse ensembles die zich nog op hun oorspronkelijke plaats bevinden worden af en toe aangevuld met collecties gefragmenteerd materiaal dat tijdens opgravingen wordt aangetroffen. Aan deze laatste categorie kunnen we nu een groot aantal fragmenten uit de puinlaag van de vroegmiddeleeuwse kerk van Tongeren toevoegen. Deze fragmenten zijn bovendien per m² ingezameld, zodat het mogelijk is ruimtelijke verspreidingen en misschien zelfs indirect een relatie van bepaalde decoraties met de architecturale geleiding van de kerk te leggen.

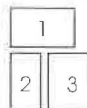
T
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
fragment van de
interieurdecoratie
van de Karolingische
kerk waarop drie
op elkaar aan-
gebrachte muur-
schilderingen
zichtbaar zijn

(1) Bekend is met name de beschrijving door Ermoldus Nigellus van de muurschilderingen in de Pfalz van Ingelheim in zijn lofdicht voor Lodewijk de Vrome ("*In honorem Hludovici imperatoris Christianissimi*").

(2) PREISLER M., *Fragmente einer verlorenen Kunst. Die Paderborner Wandmalerei*, in 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit*.

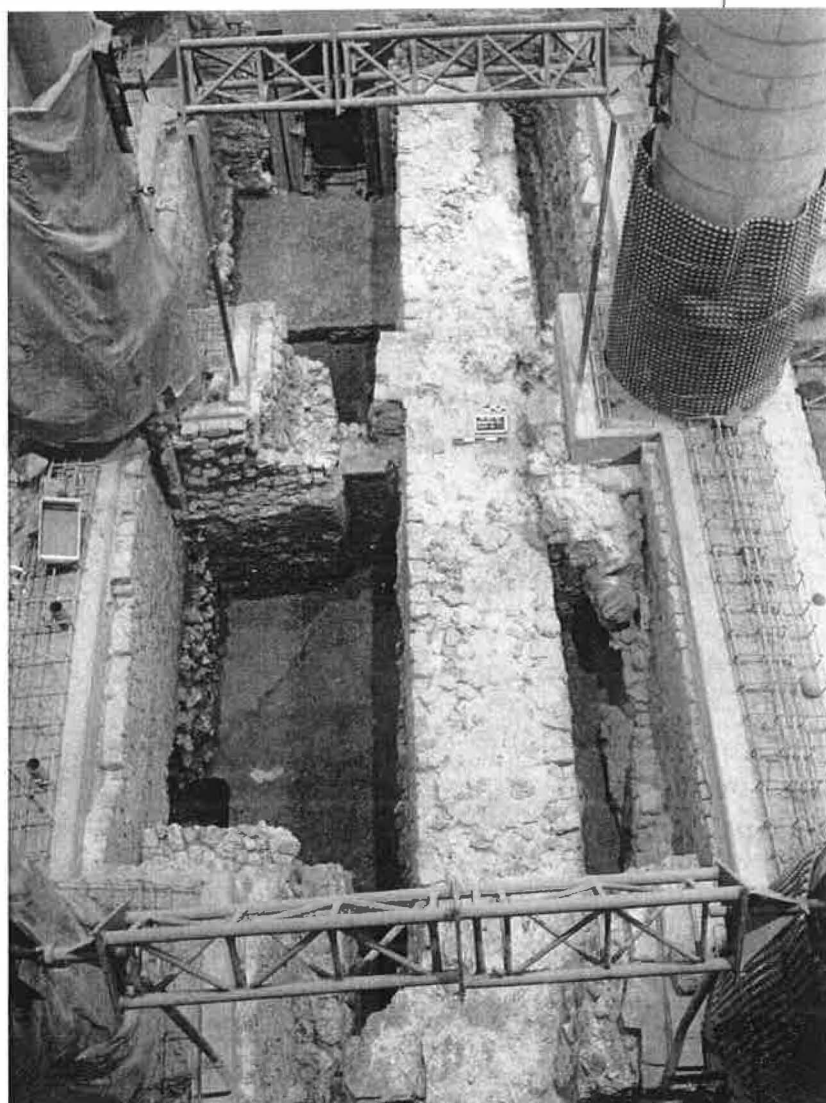
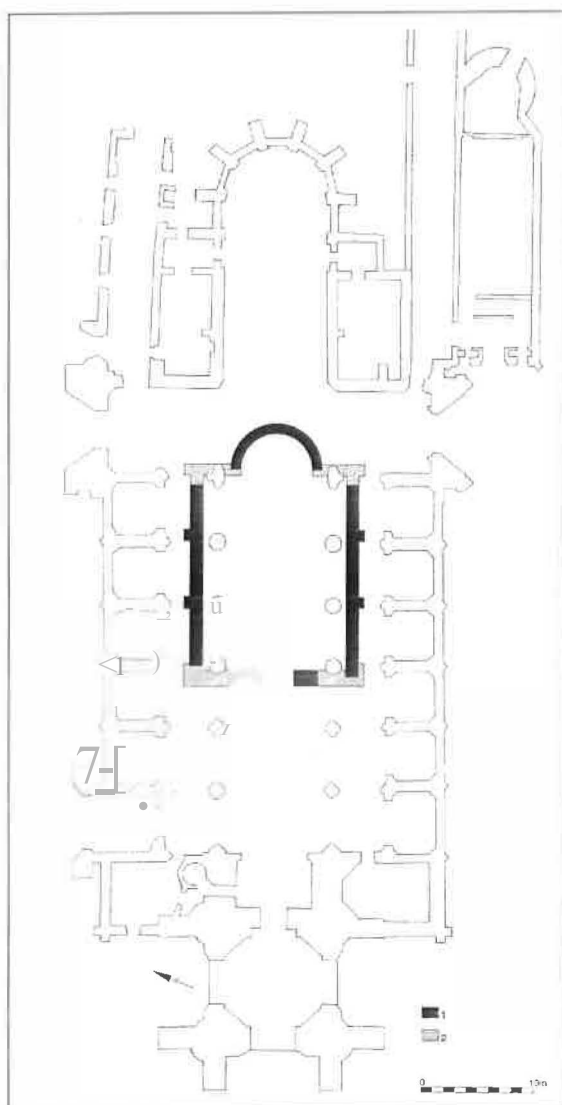
J Karl der Grosse, und Papst Leo III in Paderborn, Mainz, 1999. p. 197-206

1.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
ingangen van de
vroegmiddeleeuwse
kHken

2.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
schematische platte-
grond van de
Karolingische kerk
(VIOE /
M. Kelchtermans)

3.
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
noordelijke buiten-
muur van de
Karolingische kerk

VROEGMIDDELEEUWSE SARCOFAGEN

Tijdens de opgravingen kwamen vier sarcofagen aan het licht. Het gaat telkens om onversierde, trapeziumvormige exemplaren in Franse kalksteen, waarvan één een bijpassend deksel had en een ander een groter deksel, dat er oorspronkelijk niet bijhoorde. De sarcofagen werden op drie afzonderlijke locaties gevonden en kenden allen een christelijke oriëntatie met het hoofdeinde in het westen.

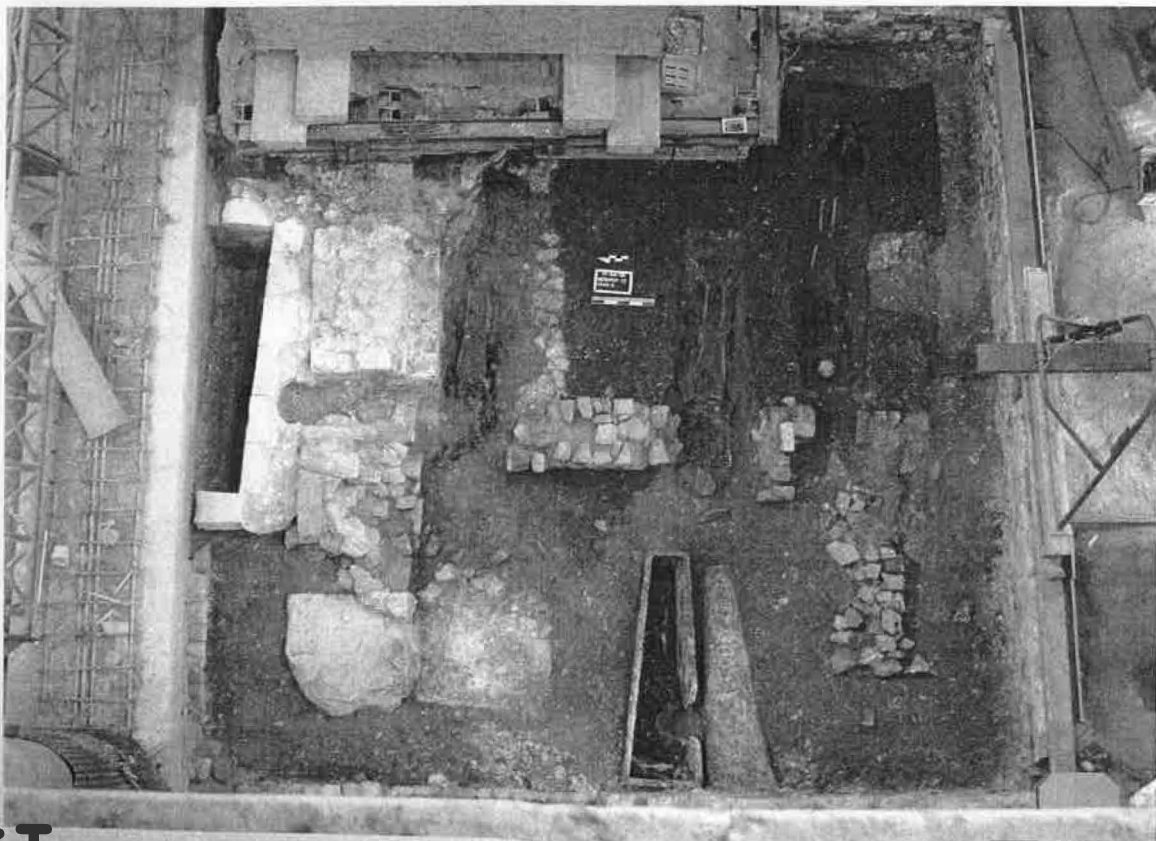
In de zone van de zuidelijke dwarsbeuk werden twee sarcofagen aangetroffen die naast elkaar waren geplaatst tegen de kettingmuur van de romaanse dwarsbeuk die eveneens de fundering vormt van de huidige dwarsbeuk. De interpretatie van deze vondsten wordt bemoeilijkt door de schade die de stabilisatiewerken op deze plaats veroorzaakten. De groutmortel waarmee de funderingen ter versteviging geïnjecteerd werden liep in de sarcofagen en bovendien was er een voorafgaande grondsondering net tussen de twee sarcofagen terecht gekomen. Eén sarcofaag, zonder deksel, bevatte onder een pakket bruine grond en puin een anatomisch correct onderlichaam. De rest van het skelet was vernield door de sondering. De andere sarcofaag, met

een groter deksel, bleek leeg te zijn. Uit de plaats van de sarcofagen kunnen we afleiden dat ze zich niet op hun oorspronkelijke plek bevonden.

In dezelfde ruimte werden twee fragmenten van een sarcofaag als bouw materiaal in een fundering van een muurtje aangetroffen, dat op basis van de stratigrafie uit de vroege middeleeuwen dateert.

Onder de trap van de huidige noordsacristie werd een sarcofaag gevonden, gevuld met puin, zonder skelet en zonder deksel. Het voeteinde ontbrak. Ook deze sarcofaag bevond zich niet *in situ*.

De sarcofaag in de noordelijke zijbeuk was reeds eerder gekend. Tijdens een onderzoek van Benoit Geukens in de jaren 1960 werd een gat gemaakt vanuit een kelder onder de aanliggende zijkapel door de romaanse kettingmuur en stootte men toevallig op de onderkant van de sarcofaag. Het gaat om een exemplaar met bijhorend deksel, waarbij het voeteinde uitgeklopt was en verlengd met kalkstenen en Romeinse pannen. De vondst van een bijeengeschoven skelet in een kuil net ten zuiden van de sarcofaag doet vermoeden dat men de oorspronkelijke bewoner naast de sarcofaag herbegra-

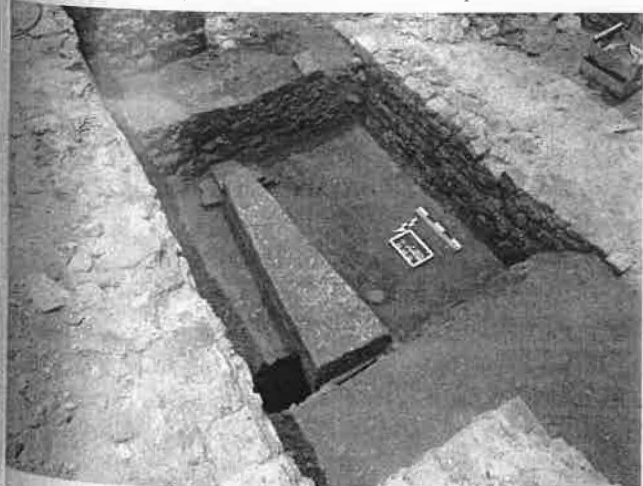
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
zone van de zuidelijke dwarsbeuk met 2 sarcofagen

Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
sarcofaag met deksel en met verlenging van het voeteinde in de noordelijke zijbeuk

ven heeft en deze verlengd heeft voor de begraving van een andere, grotere persoon. Beide skeletten werden met de 14C-methode gedateerd. Het skelet naast de sarcofaag dateert omstreeks 660-820 na Christus, dat in de sarcofaag omstreeks 680-880 na Christus. Deze dateringen en de stratigrafie van de sarcofaag - onder de vloer van de romaanse kerk - geven aan dat deze zich wellicht nog *in situ* bevond. De begravingen maken wellicht deel uit van een groter grafveld dat vermoedelijk helemaal rondom het eenbeukige Merovingische kerkgebouw werd aangelegd. Er werden eveneens enkele gemetste wigvormige graven in de buurt aangesneden. De vier sarcofagen werden beschadigd in de ondergrond aangevroten. Buiten de aangehaalde beschadiging van exemplaren tijdens de stabilisatiewerken, raakten ze ook allen sterk beschadigd bij het lichten ervan. Ondertussen zijn drie exemplaren opnieuw gemonteerd en is de groutmortel verwijderd (1). Op basis van de actuele stand van onderzoek is het mogelijk om - met de nodige voorzichtigheid - te komen tot een typologie en een eerste ruwe datering van vroegmiddeleeuwse sarcofagen (2). Een nauwkeurige registratie en stilistische en petrografische studie van de Tongerse sarcofagen en de deksels in combinatie met de opgravingresultaten dringt zich op voor een juist begrip ervan.

(1) Deze werkzaamheden werden uitgevoerd door T. Rompelberg, Restaurarietechnieken.

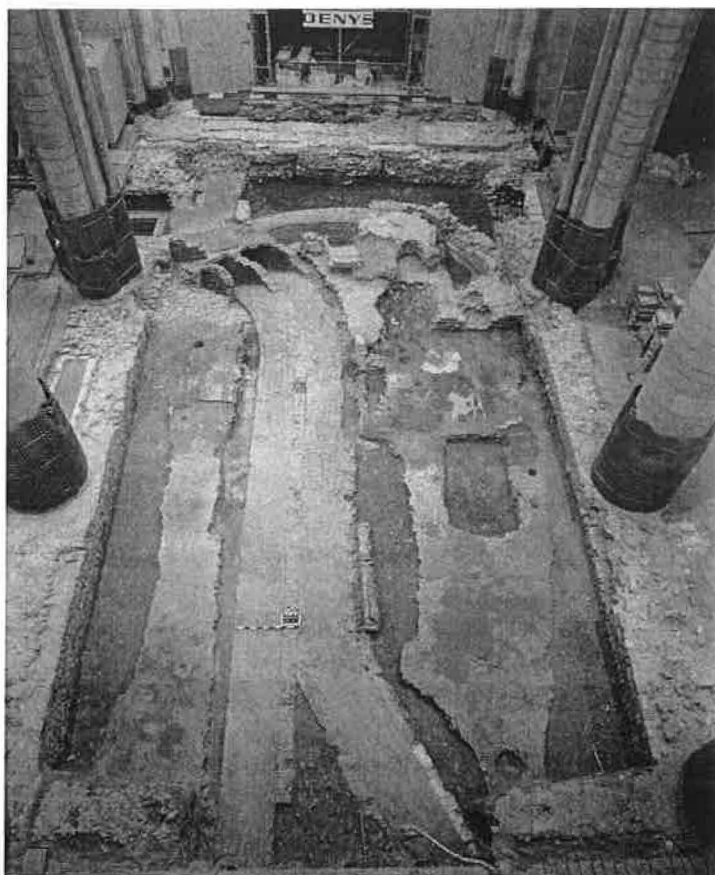
(2) RISTOW S., *Trapezförmige Sarkophagen des Frühm Mittelalters III* Köln (Kölner Jahrbuch, 32), Köln, 1999, p. 305-306.

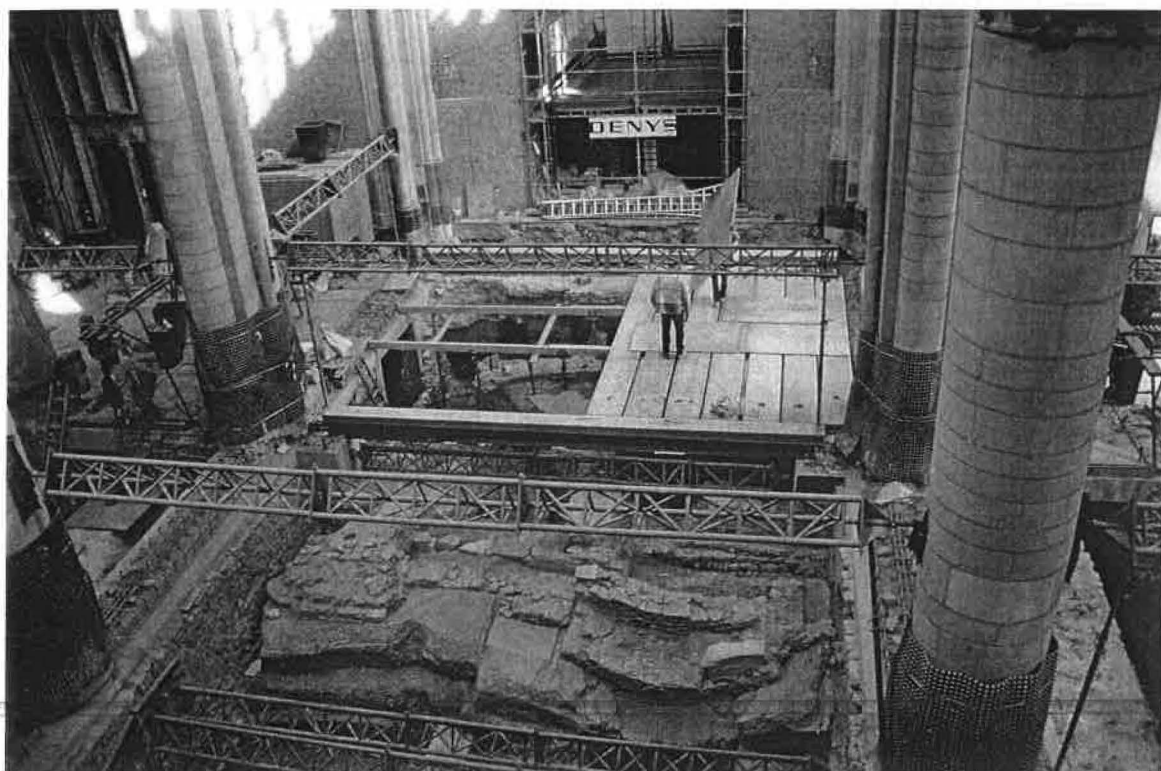
de westelijke buitenmuur gerecupereerd werd, situeert de bouw ervan in de periode 430-600 na Christus. Nadien heeft men de oorspronkelijke ingang verbreed. Een 14C-datering van houtskool uit de mortel die voor deze verbouwing is gebruikt, plaatst ze in de periode 550-650 na Christus. In een derde fase heeft men met uitzondering van de apsis alle Merovingische buitenmuren afgebroken en nieuwe, bredere geconstrueerd. Het kerkschip zelf werd toen ook verbreed. Aan de westzijde werd de oude Merovingische fundering in een nieuwe, veel bredere opgenomen. In de aldus gefundeerde nieuwe en veel dikkere westelijke buitenmuur werd ook een bredere ingang gemaakt, met monumentale drempelstenen. De noordelijke en zuidelijke buitenmuren waren volledig nieuw, ongeveer even breed als de westelijke buitenmuur en hadden aan de buitenzijden een versiering met lisenen. 14C-dateringen op houtskool uit mortel van deze verbouwing en op menselijk skeletmateriaal uit begra-

-vingen die stratigrafisch ouder zijn, situeren de werkzaamheden in de 9de en/of 10de eeuw. De verbreding is met andere woorden een Karolingisch bouwproject, waarbij de oude Merovingische apsis in de nieuwe kerk behouden lijkt te zijn. Hergebruik van oudere kerkdelen in nieuwe zal nog vaker voor-

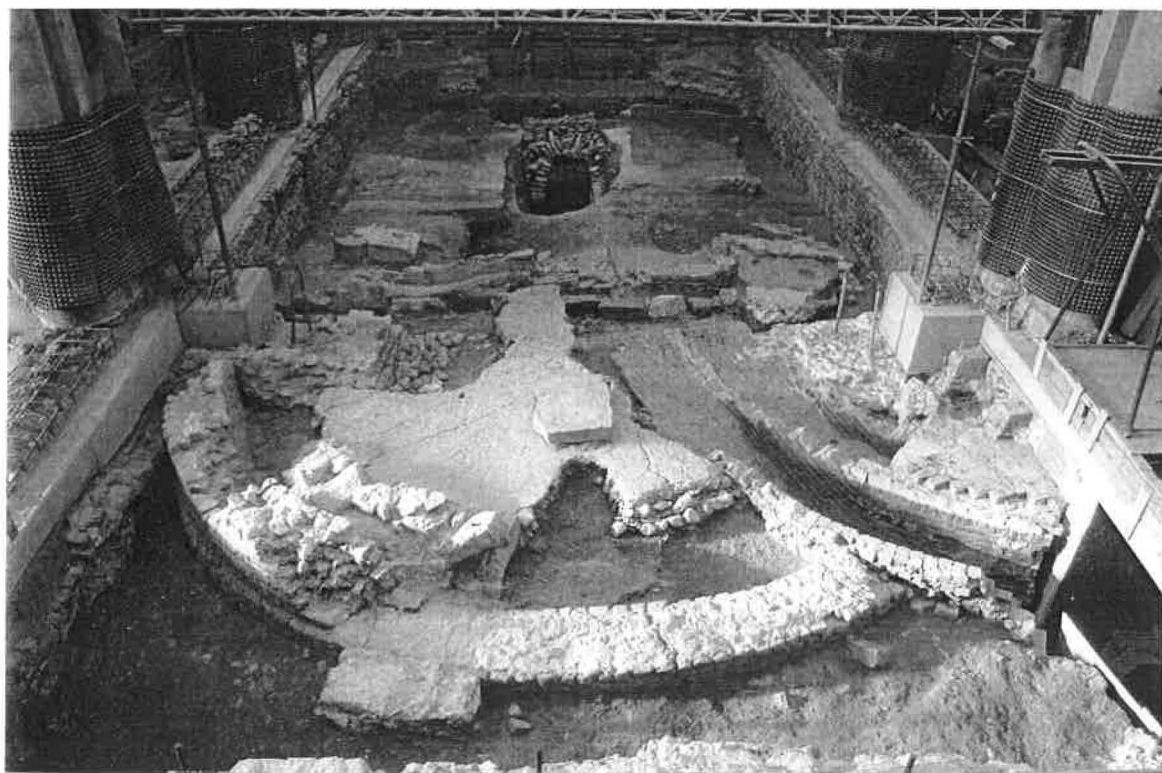
▼
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek: vloer
van de Karolingische
kerk

►
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
funderingswerken en
opgravingen

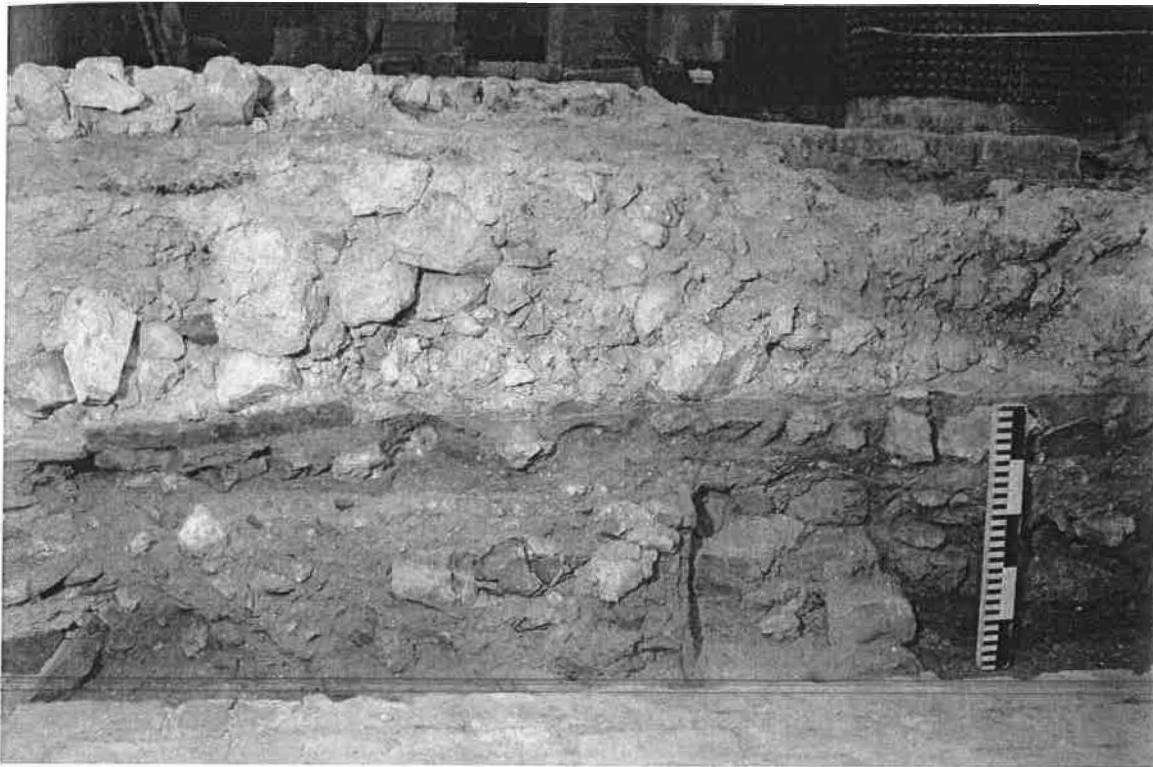
Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
opgravingen in de
middenbeuk: een
vroegchristelijke
kerk?

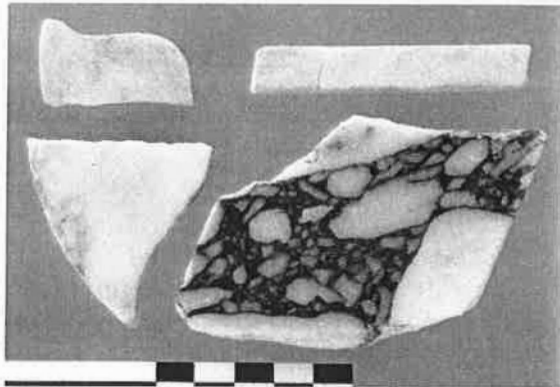
komen. Na afbraak van de Karolingische kerk zullen de funderingen van de oude buitenmuren als fundering voor de zuilen van een nieuwe romaanse kerk dienen.

Binnen het kerkship zijn drie vroegmiddeleeuwse vloerniveaus te onderscheiden. De eerste en tweede

bestaan uit aangestampte leem, waarop her en der witte kalkmortel bewaard is gebleven. Het lijkt er op dat deze vloeren van oost naar west trapsgewijs stegen. Op twee plaatsen waren tijdens de opgraving immers rijen stenen te zien die op een mogelijke trede wijzen. Blokvormige funderingen in het oostelijke gedeelte van het kerkship, links en rechts

◀ Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
puinlaag van de
Karolingische kerk

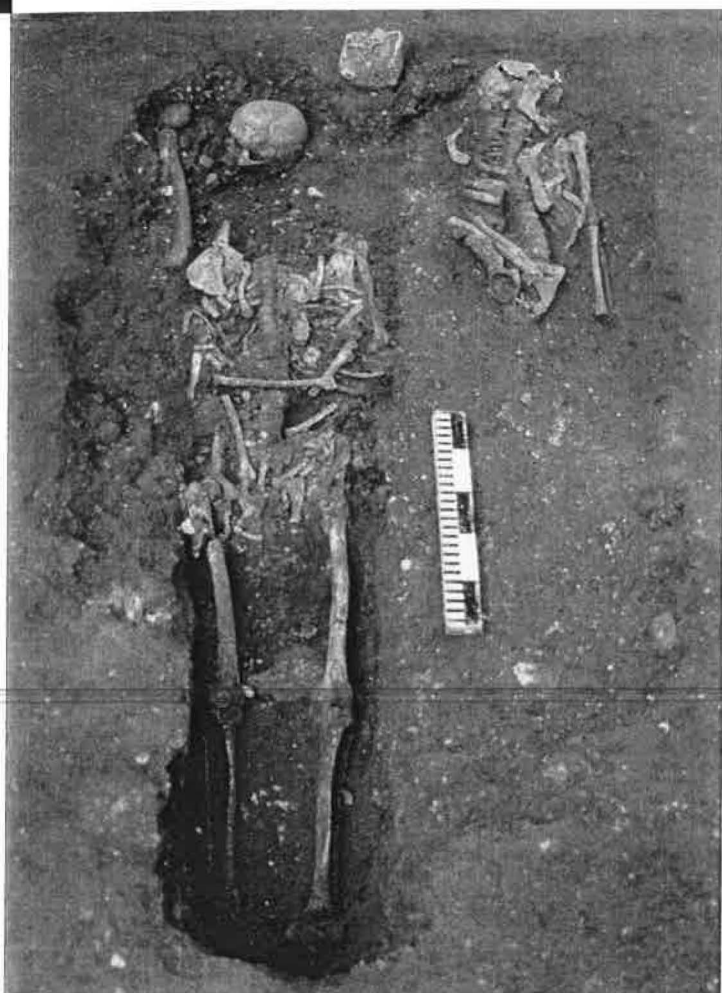
troffen dat in de 10de of 11de eeuw kan gedateerd worden. De afbraak van de vroegmiddeleeuwse kerk moet dan ook in die tijd dateren. De puinlaag bevatte ook grote hoeveelheden Merovingische en/of Karolingische muurschilderingen en een beperkt aantal fragmenten *opus sectile*, geometrische marmerplaatjes voor vloer- en wanddecoratie. Het laatste is vrijwel zeker hergebruikt Romeins materiaal.

Tongeren:
O.L.V.-Basiliek:
fragmenten van
opus sectile

van de as van het gebouw aangetroffen, zijn misschien resten van altaren. De derde vloer was van geheel andere aard. In het westelijke gedeelte van het schip was hij in *opus caementicium* in Romeinse stijl vervaardigd. In het oostelijke gedeelte bestond hij uit een laag gele leem, waarop hergebruikte Romeinse vloertegels waren neergelegd. Deze vloer helde heel geleidelijk van oost naar west omhoog. Daar overal het contact van deze vloeren met de buitenmuren ten gevolge van latere kerkbouw verloren is gegaan, kunnen we niet meer exact uitmaken welke loopvlakken met welke kerkbouwfasen overeenstemmen. In elk geval moet het oudste loopvlak aan de Merovingische kerk en het jongste aan de Karolingische kerk worden toegeschreven, zowel in het schip als in het koor. Op de laatste vloer was een ca. 0,5 m dikke puinlaag bewaard. Daarin is een kleine hoeveelheid aardewerk aange-

Een grafveld

Ten westen van de vroegmiddeleeuwse kerken strekte zich voor de ingang een grafveld uit. Het betreft inhumaties die oost-west gericht zijn en deels in het puin van de oude Romeinse stadswoning waren aangelegd. Een selectie daarvan werd door middel van de 14C-methode gedateerd. De oudste inhumaties zijn 7de-eeuws, maar het is niet uitgesloten dat onder de niet gedateerde begravingen nog oudere aanwezig zijn. Er werden geen grafgraven aangetroffen. Pal in de as van de kerk, op ca. 20 m ten westen van de ingang, stond in dit grafveld een cirkelvormig waterbekken, waarin zich een in twee geplooid barbaarse imitatie van een *solidus* (gouden munt) van Valentinianus III bevond, tussen 439 en 45 in Arles geslagen, samen met een hoeveelheid Romeinse sculptuurfragmenten. Deze fragmenten waren afkomstig van votiefaltaren uit de vroege keizertijd. Ze tonen sporen van roze kalkmortel en waren blijkbaar al ooit als bouw materiaal hergebruikt, wellicht in de laat-

—
Tongeren:
O.L.V.-
Basiliek:
middeleeuwse
begraafing

Romeinse tijd. De merkwaardige behandeling van de gouden munt en de opvallende samenstelling van het vondstensemble wekken de indruk dat het een rituele depositie betreft. Ook ten noorden en ten zuiden van de vroegmiddeleeuwse kerken zijn vroegmiddeleeuwse graven aangetroffen. Ze liggen waarschijnlijk aan de basis van de grote stedelijke kerkhoven die zich in de middeleeuwen ten noorden en ten zuiden van de O.L.V.- Basiliek op respectievelijk het Kloosterplein én het Vrijthof ontwikkeld hebben.

De bovenstaande beschrijving van de Romeinse en vroegmiddeleeuwse resten uit de ondergrond van de O.L.V.- Basiliek van Tongeren doet nauwelijks recht aan de rijkdom en complexiteit van dit uitzonderlijke bodemarchief. Bovendien wordt het geheel nog doorsneden en/of afgedekt door funderingen van drie jongere kerken en de daarmee verbonden verbouwingen en beoravtingen. Dit bodemarchief, en met name de bodemarchief, is een van de meest interessante bodemarchief van nog vele jaren.

BESLUIT

Onder de basiliek verschijnt aan het einde van de 1ste eeuw na Christus een rijke, grotendeels in steen gebouwde stadswoning. De vroeg-Romeinse gebouwen zijn uitzonderlijk goed bewaard. Toch is de reconstructie van een overzichtsplattegrond van deze domus bijna onmogelijk. Op vele plaatsen werden de vroeg-Romeinse gebouwen namelijk door funderingen van latere kerken vernield. Bovendien kende de domus een bouw- en verbouwingsgeschiedenis van meer dan twee eeuwen en werd ze tweemaal door een brand vernield, namelijk kort na het midden van de 2de eeuw en in de tweede helft van de 3de eeuw na Christus.

In de 4de eeuw, waarschijnlijk na de bouw van de laat-Romeinse stadsmuur wordt op het terrein van de ontmantelde domus een monumentale, driebeukige basilica gebouwd. Hiervan werd een deel van de noordelijke buitenmuur aangetroffen, fragmenten van de funderingen van vier pijlers tussen de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk en een vrijwel intacte apsis aan de oostzijde. De binnenarchitectuur van de basilica met een verhoogd koor met monumentje dat met drie chronologisch opeenvolgende muurtjes van het schip gescheiden was, de resten van een stenen bank tegen de binnenkant van de apsis, evenals de oriëntering suggereren dat het gebouw als vroegchristelijke kerk was ingericht. Mogelijk gaat het hier om de resten van de enige Romeinse bisschopskerk van ons land en kan men de bouw ervan associëren met Servatius, de enige uit historische bronnen gekende laat-Romeinse bisschop van de *Tungri*.

De apsis van de driebeukige stenen basilica werd hergebruikt voor de bouw van een eenbeukige Merovingische kerk, waarvan verder enkel de westgevel met ingang en een fragment van de noordgevel werd aangesneden. De westgevel en mogelijk ook de apsis van de Merovingische kerk werden hergebruikt en geïntegreerd in de bouw van een bredere, eenbeukige Karolingische kerk.

Annick Arts en Vanessee Vander Ginst waren als projectarcheologen verantwoordelijk voor het archeologisch onderzoek. Alain Vanderhoeven en Geert Vynckier zijn als archeologen verbonden aan het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

EINDNOTEN

- (1) Met dank aan M. Kelchtermans, H. Denis, G. Messiaen, P. Van den Hove en H. Van Rechem.
- (2) BAILLIEN H., *Tongeren. Van Romeinse civitas tot middeleeuwse stad* (Maaslandse Monografieën, 29), Assen, 1979; GEUKENS B., *Tongeren. Zestien eeuwen kerkbouw*, licentiaatsverhandeling KUL, Tongeren, 1990 (= 1962).
- (3) Van fase 1 van de werken verscheen er ondermeer een overzicht in VAN DEN HOVE P., VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G., *Het archeologisch onderzoek in de O.L. V.-basiliek van Tongeren. Fase 1: 1999-2001*, in *Monumenten en Landschappen*, jg. 21, 4, 2002, p.12-37.
- (4) <http://www.onderzoekinformatie.nl/nl/oi/nod/onderzoek/ONG1304704> en <http://cf.hum.uva.nl/archeologie/servatius/index.htm>.
- (5) OTTE M. (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert 1: la zone orientale*, in ERAUL 18, Liège, 1984; OTTE M. (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert 2: le Vieux Marché*, in ERAUL 23, Liège, 1988; OTTE M. (dir.), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert 3: la villa gallo-romaine*, in ERAUL 44, Liège, 1999; OTRI: M. (cür), *Les fouilles de la Place Saint-Lambert 4: les fouilles*, in ERAUL 44, Liège, 1992.
- (6) RAEPSAET-CHARLIER M.-TH. en VANDERHOEVEN A., *Tongres au Bas-Empire romain*, in FERDIERE A. (red.), *Capitales éphémères. Des capitales de cités perdent leur statut dans l'antiquité tardive. Actes du colloque organisé par le Laboratoire Archéologie et Territoire (UMR CITERNES). Tours, 6-8 mars 2003*, in 25e Supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France, Tours, 2004, p.51-73; VANDERHOEVEN A., *Tongres III Haut-Empire romains*, in HANOUNE R. (ed.), *Les villes romaines du Nord de la France. Vingt ans de recherches nouvelles. Actes du XVe colloque international de HALMA-IPEL UMR CNRS 80164*, in *Revue du Nord. Hors Série. Collection Art et Archéologie*, jg. 10, 2007, p.309-336.
- (7) Zie bijvoorbeeld de vroegste Romeinse bewoningsgeschiedenis van het nabijgelegen terrein aan de Kiekenstraat (VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., ERVYNCK A. en COOREMANS B., *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kiekenstraat te Tongeren (prov. Limburg). Interimverslag 1990-1993. Deel 1. De voor-Flavische periode* (Archeologie in Vlaanderen, II), Asse-Zellik, 1992, p.89-146.
- (8) MERTENS J., *De laat-Romeinse stadsmuur van Tongeren*, in *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences de Belgique*, jg. 196, 1977, p. 49-54.
- (9) DE U. HAY R., *De bisschoppen van Maastricht*, Maastricht, 1985; BRENNER H.C., *Servatius van Tongeren. Een gallicische bisschop in de strijd tegen de Arianen*, in *Sint-Servaas, bisschop van Tongeren*, Maastricht, 1986, p.17-36.
- (10) THEWS F., *Maastricht as a centre of power in the Early Middle Ages*, in DE JONG M., THEWS F. & VAN RIJN C. (eds), *Topographies of power in the Early Middle Ages*, Leiden, 2001, p.155-216.

Opdrachtgever:

Kerkfabriek O.L.V. Geboorte

- Restauratiepremie:

Vlaamse Gemeenschap 60%, provincie Limburg 20%, stad Tongeren 20%

- Ontwerper:

Architectenbureau Janssen bvba

- Begleidend Agentschap R-O Vlaanderen:

P. Van den Hove, J. Gyselinck en Ch. Vanthillo

- Hoofdaannemer:

Denys n.v.

- Studiebureau:

Bestuursgroep 11-v in samenwerking met J. Maertens

- Archeologisch onderzoek:

Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

- J4C-dateringen:

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

- Budget:

De kosten voor de werken van fase 2 en 3 werden op ongeveer 4,2 miljoen euro geraamd (excl. BTW). Voor het archeologisch onderzoek was in dit budget een bedrag van ongeveer 570.000 euro voorzien. Het merendeel hiervan ging naar de personeelskost voor het permanente opgravings team.